ALEKSANDRA PANKIEWICZ, KAMILA MARCINKIEWICZ

CMENTARZ PRZY KOŚCIELE ŚW. PIOTRA I PAWŁA WE WROCŁAWIU

WSTĘP

Cmentarzysko przy kościele św. Piotra i Pawła odkryto w czasie prac archeologicznych prowadzonych przy przebudowie i rewaloryzacji zabytkowego budynku dawnego Sierocińca (*Orphanotropheum*) przy ul. Katedralnej 4. W latach 2009–2010 badania prowadzono w piwnicy (wykop IX), przy murze dziedzińca posesji (wykop X) i w korytarzu budynku (wykop XI) (ryc. 1). Groby odkryto w południowej i środkowej części dawnego *Orphanotropheum* (wykopy IX i XI) (ryc. 2–4). W czasie prac odsłonięto 35 jam grobowych skrywających szczątki około 50 osób pochowanych na cmentarzu. Były to zarówno groby nienaruszone, jak i pochówki wtórne (Pankiewicz *et al*. 2010).

1. CHARAKTERYSTYKA NEKROPOLI ODKRYTEJ PRZY KOŚCIELE ŚW. PIOTRA I PAWŁA

Jamy grobowe, zawierające nienaruszone szczątki, usytuowane były wzdłuż osi wschód-zachód, z nieznacznym odchyleniem na południe. Zazwyczaj miały one kształt lekko trapezowaty. Ich długość wahała się od 2,1 do 1,7 m, wynosząc najczęściej około 1,85 m, zaś szerokość oscylowała w granicach 0,6–0,4 m w części szerszej, i 0,45–0,25 m w części węższej. Średnia szerokość grobu wynosiła 0,45 m w części zachodniej, a 0,35 m w części wschodniej. Podobną szerokość miały wkopy pod groby dziecięce, z tym że ich długość wynosiła 1,3–1,4 m (zob. katalog grobów).

W grobach zmarli układani byli zazwyczaj na wznak, w wyprostowanej pozycji ciała, przy czym głowę mieli zwróconą ku zachodowi. Ręce osób pochowanych na cmentarzu przy ul. Katedralnej 4 najczęściej złożone były na wysokości brzucha lub bioder, ewentualnie na piersi. Rzadko notowane są odstępstwa od tej zasady. Głowę zwróconą na zachód miały wszystkie szkielety znajdujące się w porządku anatomicznym. Niekiedy, jedna ręka zmarłych była złożona, zaś druga wyciągnięta wzdłuż ciała, ale do takich drobnych przemieszczeń mogło dojść nawet przy składaniu trumny do grobu. Nieliczne pochówki odbiegały w sposób bardziej znaczący od tego schematu. W grobie nr 13 zmarła ułożona była na lewym boku. Przypuszczalnie jednak nie została ona złożona w tej pozycji do jamy grobowej, na co może wskazywać lekkie przekrzywienie szkieletu nr 27, zalegającego poniżej. Zapewne ziemia, przekopana w tym miejscu wkopami pod trumny, zapadła się powodując przekrzywienie ciała.

Większość zmarłych z cmentarza przy kościele św. Piotra i Pawła pochowana została w trumnach. Świadczyć mogą o tym bardzo regularne zarysy jam grobowych (groby nr: 1, 2, 4, 6–9, 11, 12, 15, 16, 25, 29, 32–34; por. tabela 1), widoczne niekiedy w ich obrębie zarysy trumien, czy też zachowane większe partie wieka i ścian bocznych trumien (groby nr: 10, 32), a także gwoździe z resztkami drewna na obrzeżach jam grobowych (groby nr: 4, 6, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 32, 34; por. tabela 1).

Cechą charakterystyczną cmentarza przy ul. Katedralnej 4 jest zwyczaj bogatego wyposażania grobów. Zdecydowana większość pochowków ułożonych w pozycji anatomicznej, zaopatrzona była w różnego rodzaju przedmioty. Najczęściej były to

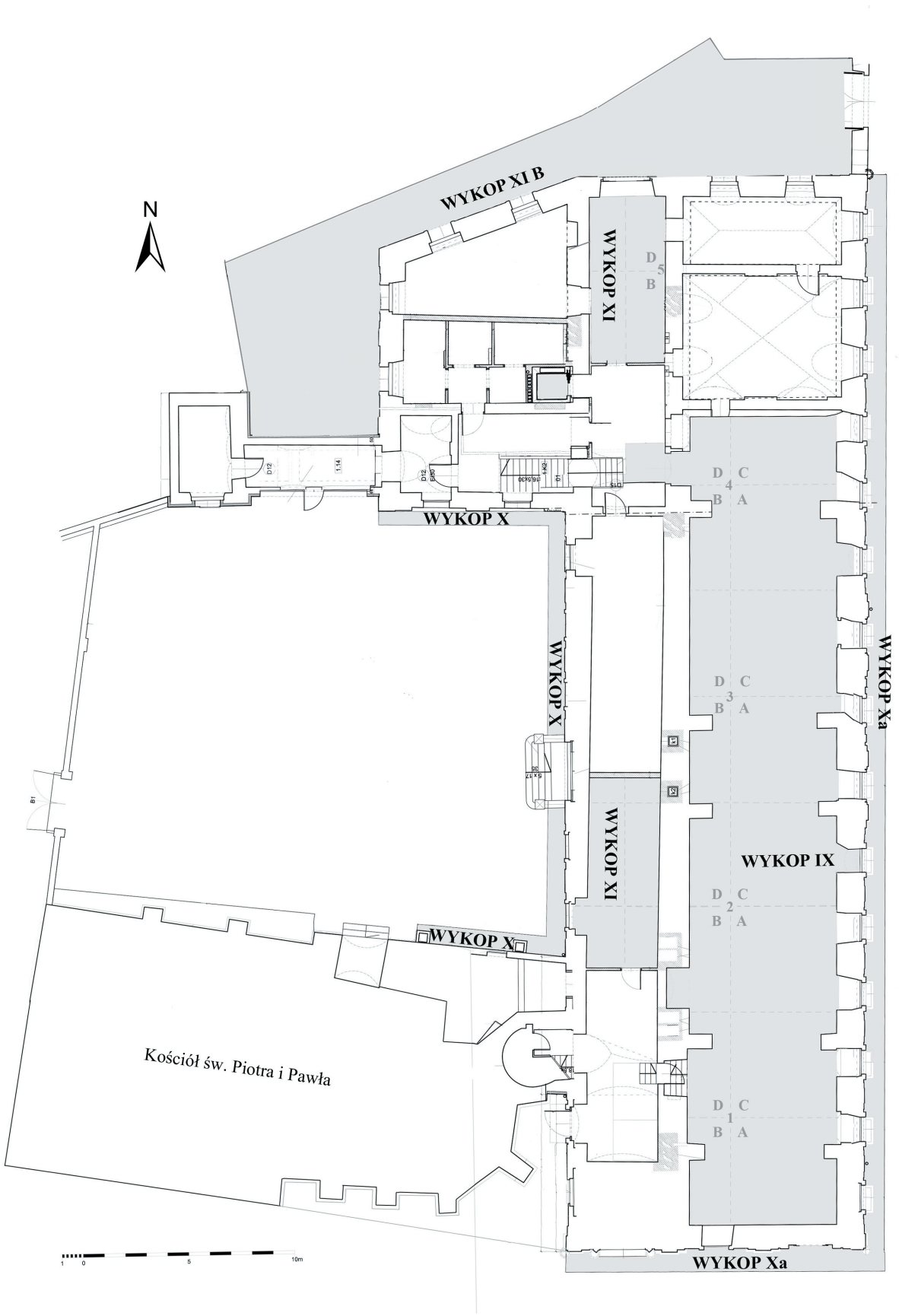

Ryc. 1. Wrocław, ul. Katedralna 4. Plan inwestycji z zaznaczonymi wykopami badawczymi
Fig. 1. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Location of the trenches

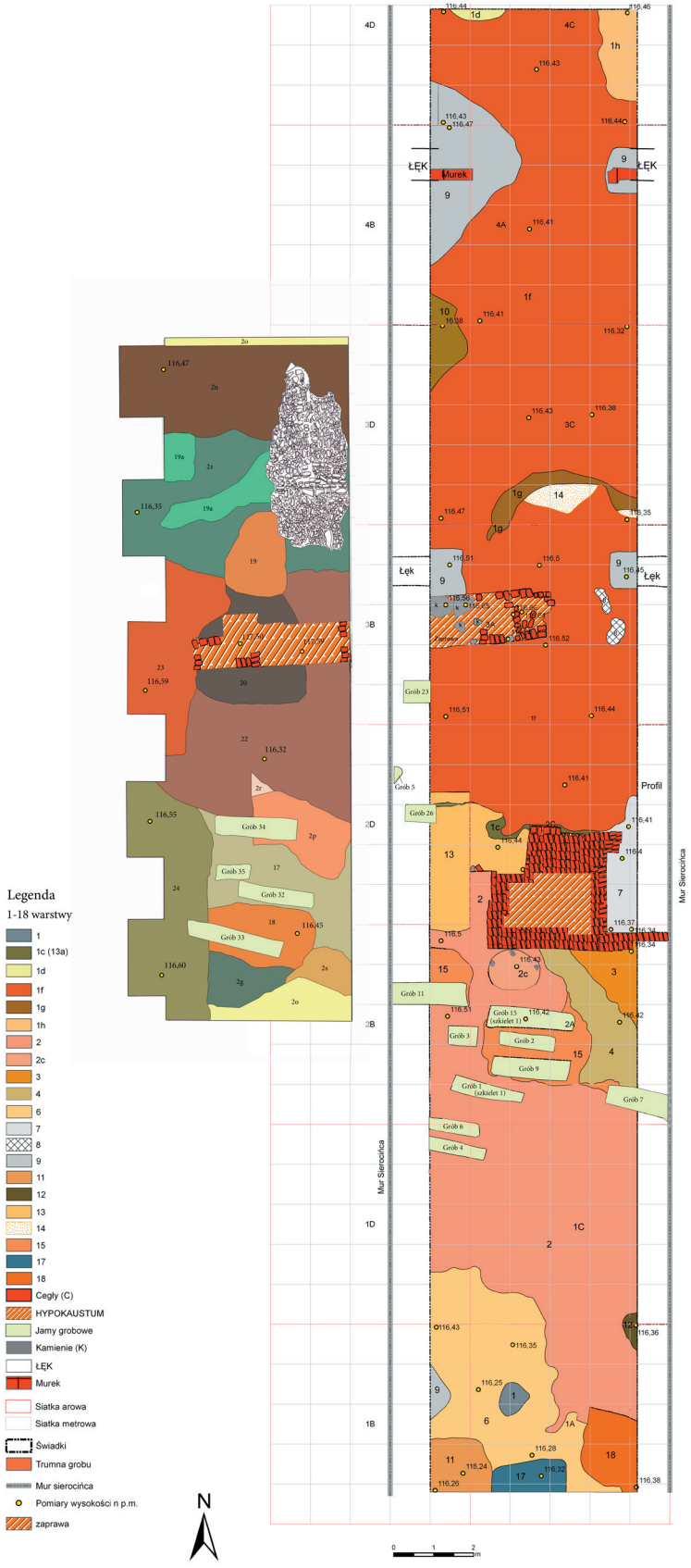

Ryc. 2. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykopy IX, XI. Plan cmentarza na wysokości 117,105–116,95 m n.p.m. (wykop XI) i 116.70–116,30 m n.p.m. (wykop IX)

Fig. 2. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trenches No 9 & 11. Plan of the cemetery situated at 117,105–116,95 m above sea level (Trench No 11) and 116.70–116,30 m above sea level (Trench No 9)

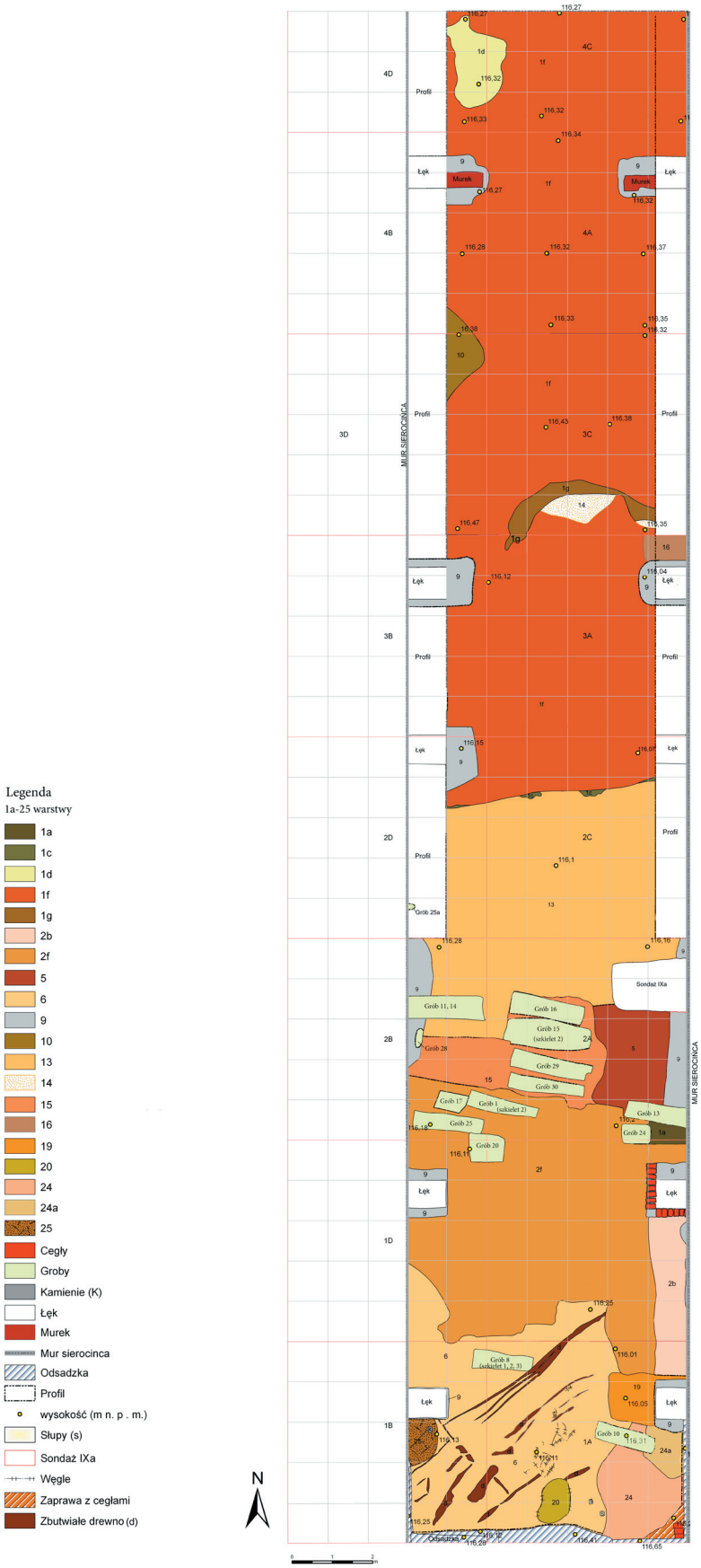

Ryc. 3. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX. Plan cmentarza na wysokości 116,30. 116,10 m n.p.m.

Fig. 3. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9. Plan of the cemetery situated at 116,30. 116,10 m above sea level

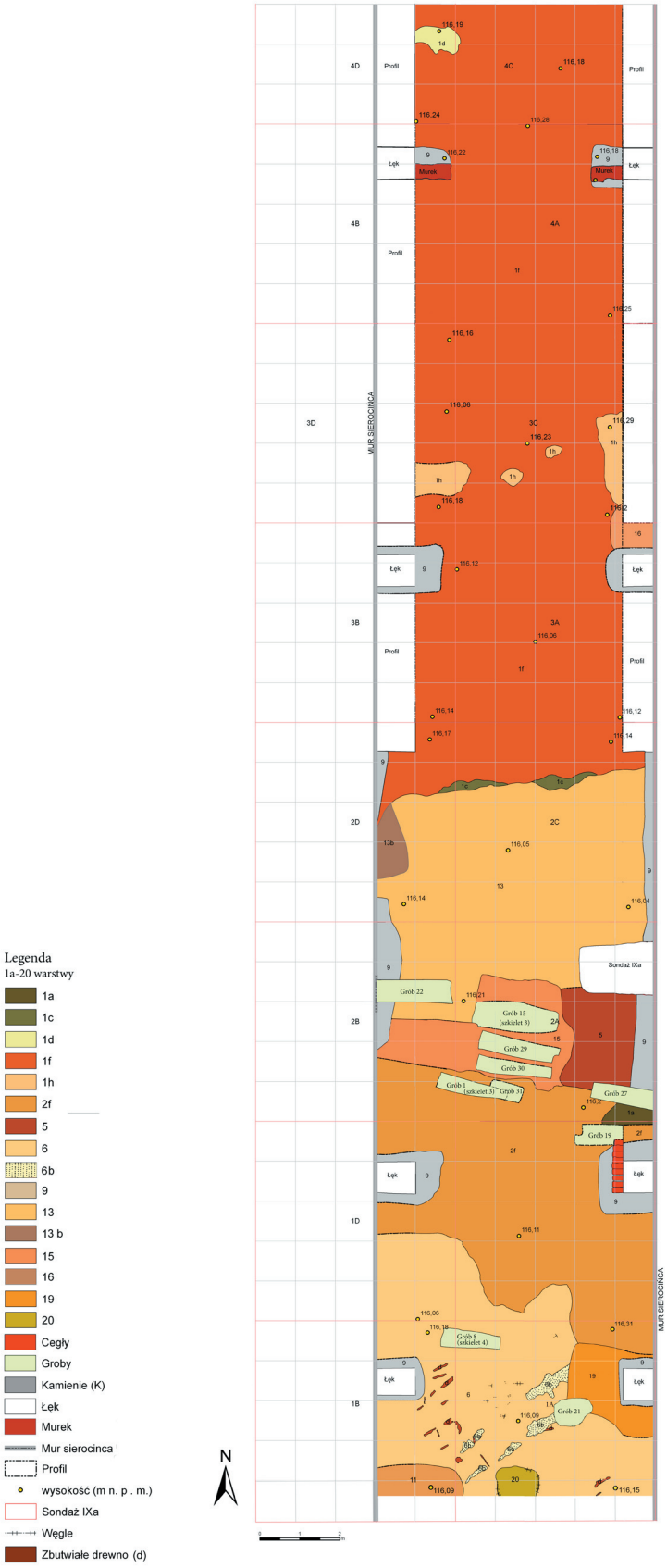

Ryc. 4. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX. Plan cmentarza na wysokości 116,10. 115,70 m n.p.m.
Fig. 4. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9. Plan of the cemetery situated at 116,10. 115,70 m above sea level

różańce i medaliki, czasem występujące w liczbie kilku sztuk. W grobach żeńskich pojawiały się także wianki (por. tabela 1; dokładny opis wyposażenia grobowego – Pankiewicz, Witkowski, artykuł w niniejszym tomie).

Wyposażenie znajdowało się zarówno w grobach osób dorosłych jak i kilkuletnich dzieci. Inaczej traktowano pochówki zupełnie małych dzieci – noworodków i niemowląt. Były one, podobnie jak inne zwłoki, składane wzdłuż linii wschód–zachód, z głową skierowaną ku zachodowi, jednak w ułożeniu ciała nie widać dbałości cechującej pochówki starszych osobników. Nogi noworodków są podkurczone, szkielet niekiedy spoczywa na boku. W przypadku pochówków bardzo małych dzieci nie stwierdzono także zarysów trumien, ani jakiegokolwiek wyposażenia. Znamienne jest również to, że dla noworodków i niemowląt nie kopano osobnych jam grobowych, ale chowano je w innych grobach, często po kilka w jednym grobie (np. groby nr: 4, 7, 8). Prawdopodobnie do tego celu wybierano groby nieco starszych dzieci. Na cmentarzu przy Katedralnej, taką prawidłowość zaobserwowano w przypadku grobów nr 7 i 8 (por. katalog grobów).

2. GROBY WTÓRNE I ŚLADY EKSHUMACJI

Ze względu na duże zagęszczenie grobów w obrębie cmentarza, składanie do jednej jamy grobowej szczątków kilku osobników było powszechne, nie tylko w przypadku pochówków dziecięcych. Bardzo częstą praktyką było także niszczenie starych grobów, i wkopywanie w te miejsca nowych, czego dowodzi obecność w obrębie nekropoli licznych pochówków wtórnych. Spośród 35 jam grobowych odkrytych na cmentarzysku przy ul. Katedralnej 4, ponad połowę stanowiły właśnie pochówki wtórne. Do grobów wykopanych jako celowe miejsce wtórnego złożenia kości ludzkich, zaliczono pochówki nr: 3, 5, 15 (3 i 4 poziom grobu), 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25a, 28, 29a i 31 (por. tabela 1). Ponadto ślady obecności kości należących do innych osobników, niż tych dla których przeznaczona jama grobowa, stwierdzono w grobach nr 16 i 29.

Geneza grobów wtórnych może być dwojaka. Zdecydowana większość kości została zdeponowana wtórnie, jeszcze w czasie funkcjonowania cmentarza, kiedy przygotowywano miejsce na nowe groby. Nie można jednak wykluczyć, że niektóre szkielety złożono ponownie do ziemi podczas wznoszenia murów Sierocińca. Do grobów wtórnych, związanych z budową gmachu, zaliczono pochówki nr 5 i 25a znajdujące się tuż przy ścianie zachodniej piwnicy, w obrębie wypełniska wkopu pod mur.

Cechą charakterystyczną grobów wtórnych jest mało czytelny, z zasady nieregularny zarys jamy grobowej. Kości w takich jamach są najczęściej zgrupowane bardzo ciasno. Zazwyczaj wrzucone były one bezwładnie do jamy grobowej, bez zachowania porządku anatomicznego. Niekiedy, z pozoru chaotyczne, układy kości w grobach wtórnych są jednak powtarzalne. W kilku pochówkach (groby nr: 3, 15 – poziom 3 i 4, 19, 20, 24) w stropie jamy grobowej znajdowały się kości udowe i inne kości długie, zaś w spągu czaszki oraz miednice. Często spotykane jest również składanie do grobów wtórnych kości kilku osobników, o czym dobitnie świadczy, obecność kilku czaszek. Na dnie jamy grobowej nr 3 zalegały dwie czaszki, nr 15 – cztery czaszki, nr 19 – trzy czaszki. Znamienne jest również to, że w grobach wtórnych złożone są zazwyczaj większe kości: kości udowe, kości podudzia, czaszki, kości miednicy, ewentualnie łopatki i kości krzyżowe. Sporadycznie w grobach wtórnych znajdowano natomiast kręgi, żebra i paliczki.

Typowy dla grobów wtórnych, odkrytych przy ul. Katedralnej 4, jest brak wyposażenia. W jamach grobów nr: 2 (poziom 2), 5, 15 (3 i 4 poziom grobu), 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25a, 28, 29a i 31 poza ceramiką pochodzącą z warstwy kulturowej, którą szczątki przysypano, nie znajdowano żadnych przedmiotów. Do wyjątkowych należą gwoździe, pochodzące zapewne z rozebranych trumien, znalezione w grobach nr: 3, 21, 23, 24. W grobach nr 3 i 24 znaleziono także fragmenty wianków, w przypadku grobu nr 24 zachowane bardzo dobrze. W żadnym z grobów wtórnych nie stwierdzono jednak takich zabytków, jak medaliki czy paciorki, które w pochówkach nienaruszonych występowały bardzo często, niekiedy po kilka sztuk (por. tabela 1). Prawidłowość ta może wskazywać na praktyki rabowania grobów naruszanych w czasie chowania kolejnych zmarłych i ogałacania ich z cenniejszych przedmiotów. Do cennych nie można zaliczyć ani gwoździ od trumien, ani, mimo ich ozdobnej formy, wianków zmarłych, które nie nadawały się na wtórne ich wykorzystanie, w przeciwieństwie do medalików i różańców.

Na cmentarzysku odkryto też pochówki, które mogą być świadectwem ekshumacji zmarłych. Jamy grobów nr 2 i 6 z wyjątkiem pojedynczych, drobnych kości, były puste, wypełnione sypkim piaskiem.

Przykłady te mogą świadczyć o przenoszeniu zwłok na inne cmentarze, aczkolwiek biorąc pod uwagę obecność rozlicznych grobów wtórnych i znaczne zagęszczenie pochówków, dowodzą raczej, że w obrębie nekropoli szykowano miejsce na nowe groby.

3. PRZESTRZEŃ CMENTARZA

Na podstawie rozmieszczenia grobów (zarówno wtórnych jak i nienaruszonych), i reliktów zabudowy odkrytej w wykopach IX i XI, można dość precyzyjnie określić przestrzeń cmentarza. Od strony południowej pojedyncze groby odkrywano nawet w odległości 1,5–2 m od ściany budynku Sierocińca, czyli przy samej ul. Katedralnej. Nie należy się jednak spodziewać, aby teren położony dalej na południe wchodził jeszcze w obręb cmentarza. Ulica Katedralna wytyczona została prawdopodobnie już w XIII w. (Małachowicz 1981, s. 57, ryc. 35), a w XVII w. z pewnością była jednym z ważniejszych ciągów komunikacyjnych na terenie Ostrowa Tumskiego. Bieg ulicy wyznacza zatem południowy kraniec cmentarza. Granicę północną stanowił najpewniej mur ceglany odkryty w wykopach IX i XI w odległości około 22 m od południowej ściany *Orphanotropheum*. Mur ten biegł wzdłuż linii wschód-zachód, z lekkim odchyleniem na południe, zaś jego przebieg był zgodny z osią jam grobowych odkrytych na cmentarzysku. O związku muru z nekropolą zdaje się też świadczyć fakt, że na północ od niego nie znaleziono już żadnych grobów.

Na podstawie rozmieszczenia pochówków, możliwe wydaje się także wydzielenie poszczególnych faz funkcjonowania cmentarza. Pojedyncze groby odkryte na jego południowym krańcu, zalegały na głębszym poziomie (około 116,15–115,80 m n.p.m.) niż przy północnym (około 116,5–116,22 m n.p.m. – por. ryc. 2–4), dlatego wnioskować można że część nekropoli w pobliżu ul. Katedralnej została zagospodarowana wcześniej, niż obszar przy murze ceglanym. W obu tych partiach cmentarzyska groby odkrywano jednak tylko sporadycznie. Największą ich koncentrację stwierdzono natomiast na pasie o szerokości około 6–8 m, w odległości 10–18 m od muru *Orphanotropheum*, na wysokości północnej ściany prezbiterium kościoła św. Piotra i Pawła (por. ryc. 1–4). Przypuszczać można zatem, że zmarłych chowano głównie przy północnej ścianie kościoła. Grobów nie znaleziono wprawdzie podczas badań dziedzińca, przylegającego do północnej ściany kościoła (wykop X), jednak wykop ten pokrywał się w dużej mierze z zasięgiem wkopu pod budowę Sierocińca, a eksploracja nawarstwień nie była prowadzona do głębokości, na której odkrywano szkielety. Nie wiadomo dlaczego obszar położony na wschód od prezbiterium kościoła, z zasady traktowany jako dość prestiżowy na miejsce wiecznego spoczynku, nie był chętnie wybierany przez osoby grzebiące swoich bliskich przy kościele św. Piotra i Pawła. Przypuszczamy, że taki, a nie inny, układ nekropoli ma związek z zagospodarowaniem pobliskiego terenu.

4. ZABUDOWA W OKOLICY KOŚCIOŁA ŚW. PIOTRA I PAWŁA

Mur, ograniczający przestrzeń cmentarza od strony północnej, w obu wykopach (IX i XI), miał nieco inną konstrukcję. Fragment ściany odkryty w obrębie wykopu XI miał szerokość 0,9 m, natomiast ściana w wykopie IX miała szerokość 1,3 m. Mimo, że na żadnym z odcinków muru nie udało się stwierdzić czytelnego wątku konstrukcyjnego, stwierdzono, że odcinek ściany w piwnicy (wykop IX), wzniesiony został z cegieł (niekiedy mocno pokruszonych) i pojedynczych kamieni spojonych dużą ilością wapna. Tak znacznych ilości zaprawy ani kamieni nie stwierdzono w części muru odkrytej na korytarzu (wykop XI), zaznaczyć jednak trzeba, że został on tu odsłonięty na znacznie wyższym poziomie (117,54–117,90 m n.p.m.) niż odcinek w piwnicy (około 116,65 m n.p.m.). Odcinek z wykopu IX stanowił zapewne partię fundamentową muru, o czym zdaje się świadczyć obecność kamieni w licu muru, oraz jego płytkie posadowienie, gdyż już 40 cm niżej mur kończył się.

Ten odcinek ściany ceglanej osadzony był na warstwie zawierającej zabytki datowane na XV–XVI wiek. Taka pozycja stratygraficzna nie pozostawia wątpliwości co do jego nowożytnej metryki. Dość późna chronologia tego elementu zabudowy murowanej, oraz stwierdzony brak pochówków na północ od muru, przyczyniły się do tego, że w czasie badań terenowych uznany został on za ogrodzenie cmentarza. Taką interpretację zdawał się potwierdzać fakt, iż w wykopie XI, około 2 m od muru, natrafiono na bruk kamienny (ryc. 2). Ze względu na wyprofilowanie w bruku rynny do odprowadzania wody, stwier-

dzono, że stanowił on nawierzchnię pustego placu znajdującego się na północ od nekropoli. Analiza źródeł ikonograficznych nie potwierdza jednak takiej interpretacji, wskazuje jednak na inne przeznaczenie odkrytego muru. Na planie Weinerów z 1562 r. tuż przy kościele św. Piotra i Pawła, na północny wschód od budowli sakralnej, widoczny jest budynek, do którego od strony południowej dochodzi mur, biegnący w stronę prezbiterium kościoła i stykający się z nim. Podobny układ widoczny jest na planie Hollara z końca XVI lub 1. poł. XVII w., a także (w sposób miej czytelny) na planie Hayera z 1591 r. (por. *Atlas*..., nr 13, 14, 15). Rozległy budynek, zajmujący obszar niemal tak duży, jak barokowy Sierociniec, i przylegający do kościoła św. Piotra i Pawła od wschodu rekonstruowany jest jako drewniana mansjonaria (*Atlas*..., nr 6). O jej istnieniu w XVII w. pisał Ludwig Burgemeister (1930, s. 171), jednak w obrębie wykopów IX i XI nie zaobserwowano śladów drewnianych konstrukcji, zaś odkryty mur raczej odpowiada budynkowi widocznemu na planach Weinerów i Hollara. W wykopach założonych wewnątrz Sierocińca, i w jego najbliższym otoczeniu, nie odkryto innego muru, który mógłby stanowić pozostałość po północnej ścianie wzmiankowanego budynku. W wykopie XI (ar 5, ćw. A), w nawarstwieniach znajdujących się pod łękiem fundamentu *Orphanotropheum*, zaobserwowano jednak wyraźną, pionową granicę między warstwami wczesnośredniowiecznymi a nowożytnymi. Przypuszczamy, że granica ta wyznacza właśnie północny zasięg zabudowań czytelnych na XVI- i XVII- wiecznych wizerunkach Wrocławia. Odległość, pomiędzy stykiem różnych czasowo warstw, a opisywanym wyżej murem, wynosi około 25 m, zaś jak wynika z planów tego terenu, budynek po północno-wschodniej stronie kościoła miał nie więcej niż 10 m długości. Zarejestrowana przez nas granica zapewne wyznacza więc ścianę północną drugiego z budynków czytelnych na planie Hollara (*Atlas*..., nr 15).

Taki układ zabudowy, w pobliżu kościoła św. Piotra i Pawła, wyjaśnia w dużej mierze problem rozplanowania cmentarza nowożytnego. Biorąc pod uwagę, że do kościoła dochodził od strony wschodniej mur, ewentualnie (czasowo) stał w tym miejscu budynek drewnianej mansjonarii, nie dziwi, iż za prezbiterium odkryto tak niewiele pochówków, a większość z nich koncentrowała się w obrębie pasa ciągnącego się na północny wschód od kościoła, gdzie w XVII w. istniał pusty plac. Przy obecnym stanie badań nie jesteśmy w stanie stwierdzić, czy przestrzeń cmentarza obejmowała także obszar położony na północ od nawy kościoła, aczkolwiek wydaje się to prawdopodobne.

Rekonstruowany schemat zabudowy ma także odzwierciedlenie w stratygrafii nawarstwień będących pozostałością po działalności ludzkiej w rejonie kościoła św. Piotra i Pawła. W miejscu, w którym znajdował się cmentarz, zalegały warstwy wczesnośredniowieczne związane z wałem grodowym (warstwa 6) oraz warstwy osadnicze przy umocnieniach obronnych (warstwy 3, 4, 5, 13, 15, być może warstwa 2) (ryc. 3, 4). Obszar, który jak przypuszczamy, zajmowały nowożytne budynki mieszkalne, pokrywały warstwy o innej strukturze – bardziej sypkie i zawierające grudki wapna. Znajdowano w nich zabytki datowane na XV–XVII w. (głównie warstwa 1f, też warstwy: 1d, 1g, 1h, 1i, 1j i 10) (ryc. 2–4). Na północ od miejsca, w którym rysowała się wyraźna, pionowa granica między warstwami, i gdzie jak sądzimy, kończyły się nowożytne zabudowania (wykop XI, ar 5), ponownie występowały zabytki wczesnośredniowieczne (jednostki: 2g, 2k, 3–13). W części północnej badanego obszaru poziom ich zalegania był bardzo wysoki, gdyż strop nawarstwień wczesnośredniowiecznych na tym terenie stwierdzono już na głębokości około 118 m n.p.m.[1] Tak wyskoki poziom stropu warstw z XI–XII w. na tym obszarze, zapewne ma związek z zagospodarowaniem owej przestrzeni w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym. Północna część budynku *Orphanotropheum* oraz drugi dziedziniec przylegający do gmachu od tej strony, znajdują się już bardzo blisko zabudowań dawnego zamku piastowskiego, jednak poza jego obrębem (por. Małachowicz 1981, ryc. 24). Na nowożytnych planach Wrocławia na obszarze pomiędzy budynkami usytuowanymi przy kościele św. Piotra i Pawła, a murami obejmującymi przestrzeń dawnego zamku znajduje się pusty plac (*Atlas*..., nr 13, 15). Na terenie położonym poza obszarem intensywnej zabudowy późnośredniowiecznej i nowożytnej nawarstwienia wczesnośredniowieczne zachowały się zatem najlepiej.

Nieco więcej problemów nastręcza interpretacja sekwencji nawarstwień i reliktów architektury murowanej, zachowanych z przeciwległej, południowej, strony Sierocińca. Jak wynika z rozmieszczenia grobów przestrzeń tę zajmował cmentarz XVII-wieczny. Groby wkopane były w warstwy wczesnośredniowieczne oraz w warstwy 2p, 17, 22, 24 (wykop

[1] Na terenie cmentarza strop nawarstwień wczesnośredniowiecznych w wykopie IX odkryto na poziomie około 116,5 m n.p.m., zaś w wykopie XI (ary 2, 3) na poziomie około 117,5 m n.p.m.

XI) zawierające głównie zabytki nowożytne, ale pochodzące z okresu przed założeniem cmentarza lub związane z wczesnymi fazami jego użytkowania.

Analogiczną sytuację zaobserwowano w obrębie piwnicy (wykop IX), jednak w tej części badanego obszaru odkryto jeszcze jeden element zabudowy murowanej – piec hypocaustum. Była to konstrukcja na planie kwadratu, której ściany, a także podstawa, wzniesione były z cegieł (ryc. 2). Zachowała się ona wyłącznie w partii przyziemnej, a wysokość jej ścian wynosiła maksymalnie 30 cm. Powierzchnia budowli jest zbyt mała, aby interpretować ją jako obiekt mieszkalny. Na funkcję odkrytej konstrukcji, wskazywać mogą natomiast nawarstwienia znajdujące w jej obrębie, a przede wszystkim od wschodniej, zewnętrznej strony budowli. Warstwy 7, 7a–7f zawierały bowiem bardzo dużo przepalonych resztek organicznych, a także liczne ułamki naczyń. Przypuszcza się, że były one usuwane w czasie użytkowania pieca, lub po jego rozbiórce. Na podstawie materiałów ceramicznych funkcjonowanie pieca datujemy na XVI w. Piec hypocaustum użytkowany był zatem przed założeniem cmentarza. Istniał on zapewne we wnętrzu budynku, którego ceglane ściany zachowały się tylko fragmentarycznie. Przylegały one do pieca od strony wschodniej i północno-wschodniej, jednak w dalszych partiach były zniszczone przez mury *Orphanotropheum* (ryc. 2).

5. DATOWANIE CMENTARZA

Dość klarownie rysuje się natomiast kwestia datowania cmentarza. Wiadomo, iż budynek *Orphanotropheum* wzniesiony został w latach 1702–1715 (Małachowicz 1981, s. 82–83). Odkryta przez nas nekropola jest z pewnością starsza, o czym świadczy zniszczenie niektórych pochowków przez wykopy pod fundamenty Sierocińca (groby nr: 13, 27, 14, 22, 35). Cmentarz funkcjonował zatem nie dłużej niż do początków XVIII w. Takie datowanie potwierdza analiza wyposażenia grobowego, które mieści się w kanonach sztuki XVII-wiecznej (por. Pankiewicz, Witkowski, artykuł w tym tomie). Czas użytkowania nekropoli przy kościele św. Piotra i Pawła uściśla dodatkowo analiza ksiąg metrykalnych parafii katedralnej, które zawierają także dane dotyczące osób pochowanych przy ul. Katedralnej 4: poświęcenie cmentarza nastąpiło w 1621 r., zaś ostatni, odnotowany pogrzeb odbył się w 1670 r. (por. Wojcieszak, artykuł w tym tomie). W tych bardzo zwartych ramach datowania pojawia się jednak pewna wątpliwość. W czasie badań, na obszarze północnego dziedzińca budynku Sierocińca odkryto, wtórnie wykorzystane jako element XX-wiecznego bruku kamiennego, marmurowe epitafium z datą 1776 (por. Lisowska, artykuł w tym tomie). Świadczyłoby to o ponad 100 lat dłuższym funkcjonowaniu nekropoli, co jest sprzeczne z uzyskanymi przez nas rezultatami badań. Kwestię tę wyjaśnia obecność pochówków z XVIII w., nie na cmentarzu przykościelnym, ale we wnętrzu kościoła św. Piotra i Pawła. Z zapisów w księgach parafialnych zachowanych Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu (sygn. 1 (VII) o–u) wynika, że w roku 1701 proboszcz Joachim Niemczyk, który przybył do Wrocławia na jakąś kościelną uroczystość, zmarł i został pochowany w krypcie kościoła jako pierwszy[2]. O obecności kolejnych, późniejszych, pochówków świadczą także epitafia osób zmarłych w latach: 1708 i 1749 pochodzące z wnętrza kościoła (Burgemeister 1930, s. 171–172). Nie można też wykluczyć, że wzmiankowane epitafium pochodzi z pobliskiego kościoła Świętego Krzyża lub innej budowli sakralnej z terenu Ostrowa Tumskiego.

6. CMENTARZ PRZY KOŚCIELE ŚW. PIOTRA I PAWŁA A WROCŁAWSKIE NEKROPOLE XVII WIEKU

Z analizy ksiąg metrykalnych wynika, że nekropola służyła głównie katolikom (por. Wojcieszak, artykuł w tym tomie). Pojedyncze osoby pochowane na cmentarzu przy kościele św. Piotra i Pawła były wyznania protestanckiego. Osoby te zapewne grzebano na niepoświęconej ziemi, poza właściwym terenem cmentarza (por. Wojcieszak, artykuł w niniejszym tomie). Śladem tego typu praktyk mogą być pochówki znacznie oddalone od innych, jak np. groby nr 8 i 10, znajdujące się w odległości około 10 m od największej koncentracji grobów. W przypadku grobu nr 8 nie ma raczej wątpliwości, że pochowane w nim dziecko pochodziło z rodziny katolickiej, gdyż na pośmiertną drogę zostało zaopatrzone w różaniec z medalikiem. Zwraca natomiast uwagę grób nr 10, położony najdalej od strefy grzebalnej cmentarza, kryjący w sobie nienaruszony pochówek, ale bez żadnego wyposażenia.

[2] Informację znalazła dr Magdalena Wojcieszak, której za udostępnienie materiałów i pomoc w wyjaśnieniu niektórych spornych kwestii dotyczących cmentarza serdecznie dziękujemy.

Cechą charakterystyczną nekropoli jest bogate wyposażenie grobów. Jak już wspominano, w dewocjonalia zaopatrzone były niemal wszystkie nienaruszone groby, przy czym w niektórych znajdowano po kilka medalików. Zupełnie inną sytuację zaobserwowano na sąsiednim, podobnie datowanym cmentarzysku na Zatumiu, gdzie na ponad 300 grobów zaledwie w 7 znaleziono jakieś przedmioty (Wojcieszak 2010, s. 14). Również inne, badane wcześniej, cmentarzyska katolickie wydają się być ubogie w porównaniu do rozpoznanych w ostatnich dekadach wrocławskich nekropoli protestanckich, wśród których zwraca uwagę przede wszystkim cmentarz przy kościele Salwatora. W grobach odkryto liczne ozdoby i części stroju, a także monety i inne przedmioty. Bogactwo darów grobowych na tym cmentarzysku przyczyniło się do powstania opinii, iż ówczesne nekropole katolickie cechuje uboższe wyposażenie niż protestanckie (Guszpit *et al*. 2010, s. 631–632). Wyniki badań cmentarzyska przy kościele św. Piotra i Pawła każą ten pogląd zrewidować, ale ukazują także bardzo duże zróżnicowanie tradycji sepulkralnych nowożytnego Wrocławia, nawet w obrębie jednej grupy wyznaniowej. Próbą wyjaśnienia takiego stanu rzeczy mogłoby być zróżnicowane majątkowe osób pogrzebanych w obrębie Ostrowa Tumskiego i poza jego obrębem (na Zatumiu). Wydaje się, że pochówek na terenie wyspy tumskiej mógł być bardziej nobilitujący, niż pogrzebanie poza jej obszarem. Cmentarz na Zatumiu nie miał nawet własnej kaplicy, i jak się uważa, był raczej miejscem spoczynku dla uboższej ludności, skazańców i być może ofiar epidemii (Wojcieszak 2010, s. 20–25). Zdecydowana różnica między cmentarzyskiem na Zatumiu a nekropolą przy kościele św. Piotra i Pawła sprawiła, iż jeszcze na etapie badań terenowych przyjęto tezę o elitarnym charakterze tej ostatniej. Analiza ksiąg metrykalnych, identyfikujących wielu z pochowanych przy ul. Katedralnej 4 ze służbą kościelną, nie pozwala jednak na taką interpretację (por. Wojcieszak, artykuł w tym tomie). Wydaje się zatem prawdopodobne, że badany przez nas cmentarz nie wyróżniał się spośród innych nekropoli katolickich XVII-wiecznego Wrocławia. Być może obraz względnego ubóstwa rytuału pogrzebowego katolików i ograniczanie pewnych zjawisk wyłącznie do cmentarzysk protestanckich jest odzwierciedleniem stanu badań.

Dzięki pracom przy kościele św. Piotra i Pawła, obraz zwyczajów pogrzebowych ówczesnej społeczności katolików wrocławskich został znacznie wzbogacony. Obecnie można już pokusić się o próbę wyodrębnienia elementów charakterystycznych dla kultury sepulkralnej obu wyznań: katolików i protestantów. Na podstawie prowadzonych dotychczas badań można (wstępnie) stwierdzić, że charakterystyczne dla grobów katolickich są: różance, medaliki i krzyżyki (występujące samodzielne lub wchodzące w skład różańców), zaś dla protestanckich: klucze, pasy i inne elementy stroju. W przypadku grobów obu wyznań mogą się pojawić monety, wianki i zapewne szpilki, aczkolwiek wydaje się, że elementy te częściej pojawiają się w śląskich grobach protestanckich.

7. KATALOG POCHÓWKÓW

Grób nr 1 (szkielet 1). Został odsłonięty na arze 2 ćwiartce A wykopu IX. Na poziomie odkrycia pochówku (wysokość około 116,47 m n.p.m.), jama grobowa miała kształt wydłużony, ale nieregularny, zaś z części szkieletu odsłonięto tylko pojedynczą kość miednicy i kości udowej. Niżej, na głębokości 116,4–116,25 m n.p.m. (średnio 116,35 m n.p.m.), jama grobu nr 1 miała kształt prostokąta, lekko zwężonego w części środkowej i wymiary 2,12×0,66 m. W jej wnętrzu zaznaczony był zarys trumny w formie nieznacznego trapezu o wymiarach 1,8×0,4–0,26 m. Zmarły w wieku późny *maturus*[3] ułożony był w porządku anatomicznym, wzdłuż linii wschód-zachód, z głową ku zachodowi. Czaszka była nieco uszkodzona w części twarzowej, zaś żuchwa przemieszczona w kierunku potylicy. Brakowało także kości prawej ręki i części żeber (ryc. 5). Obecności wyposażenia nie stwierdzono.

Grób nr 1 (szkielet 2). Szczątki drugiego osobnika w wieku *senilis* odkryto na głębokości około 116,20 m n.p.m. Na tym poziomie wyraźnie rysowała się lekko trapezowata jama grobowa o wymiarach 1,94×0,52–0,46 m, nie stwierdzono obecności trumny. Analogicznie, jak w przypadku wyższego pochówku, zmarły ułożony był wzdłuż linii wschód-zachód, z głową ku zachodowi. Leżał on w porządku anatomicznym, żuchwa była przemieszczona w okolice oczodołów, przy stopach nie stwierdzono kompletu paliczków (ryc. 5). Zmarły ułożony był na wznak, miał ręce złożone na piersiach, w dłoniach znajdował się różaniec złożony z kościanych paciorków, kościanego krzyżyka i medalika z brązu[4].

[3] Wiek i płeć zmarłych określiły Barbara Kwiatkowska i Natalia Szymczak. Dokładana charakterystyka antropologiczna osób pochowanych na cmentarzysku przy kościele św. Piotra i Pawła, patrz Kwiatkowska, Szymczak, artykuł w tym tomie.

[4] Wyposażenie grobów jest przedmiotem osobnego opracowania (por. Pankiewicz, Witkowski, artykuł w tym tomie).

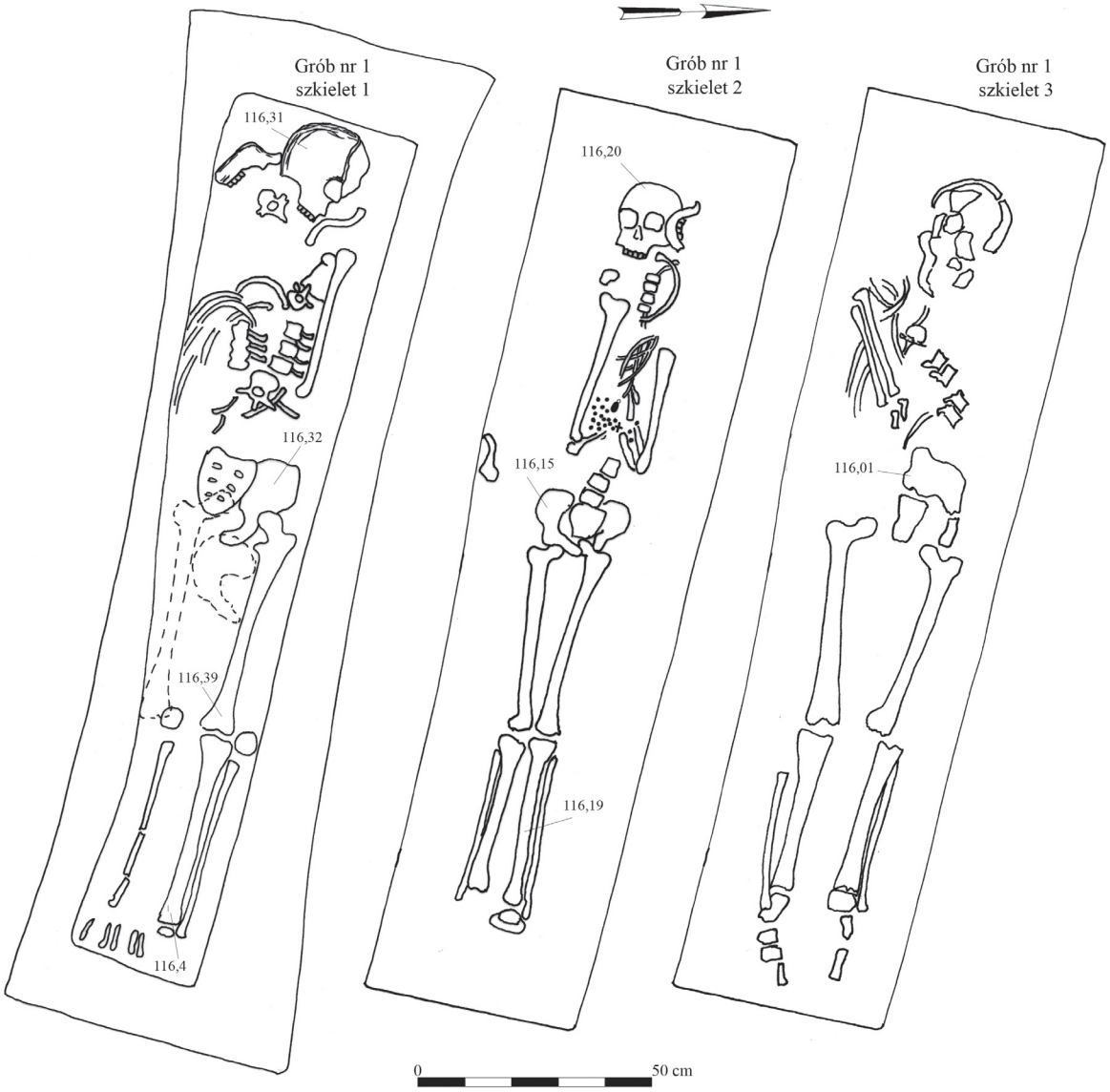

Ryc. 5. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 1 (szkielety 1, 2, 3)
Fig. 5. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 1 (skeletons 1, 2, 3)

Grób nr 1 (szkielet 3). Trzeci szkielet odkryto około 45 cm poniżej pierwszego, odsłoniętego w obrębie jamy grobowej nr 1, pochówku (głębokość około 116 m n.p.m.). Na poziomie, na którym zalegały kości, jama grobowa zaznaczyła się już mniej wyraźnie, aczkolwiek widoczne było, że powiela ona kształt zarysowany powyżej. Podobnie jak w przypadku osobników pochowanych wyżej, zmarły ułożony był wzdłuż osi wschód-zachód z głową skierowaną ku zachodowi. Szkielet spoczywał na wznak w układzie anatomicznym, z rękoma skrzyżowanymi na piersiach (ryc. 5). Wyposażenie zmarłego stanowił ażurowy medalik z brązu.

Grób nr 2. Został odsłonięty na arze 2, ćwiartce A. Miał on zarys prostokąta o wymiarach 1,38×0,34–0,38 m. Jama grobowa zasypana była piaskiem z gruzem ceglanym i nie zawierała kości ludzkich, stąd przypuszczamy, że zmarły został ekshumowany. W jamie grobowej czytelny był zarys desek trumny, wskazujący na jej prostokątny kształt (ryc. 6). W części wschodniej jama delikatne się zwężała.

Grób nr 3. Został odsłonięty na arze 2 wykopu IX na granicy ćwiartek A i B. Kości złożone były w jamie o wielkości ok. 80×50 cm. W jej górnej części leżała kość krzyżowa, zaś poniżej znajdowało się skupisko kości długich. Pod nimi odkryto kości miednic, 2 czaszki, zaś poniżej (wysokość 116,4 m n.p.m.) znajdowała się jeszcze jedna para kości miednicy i fragment kończyny dolnej wraz z kośćmi podudzia i stopy (ryc. 7). Szkielet nie był ułożony w porządku anatomicznym, kości zostały wrzucone do jamy grobowej. Odsłonięte kości należały przynajmniej do dwóch osobników, na co wskazują odkryte szczątki, w skład których wchodziły 2 czaszki

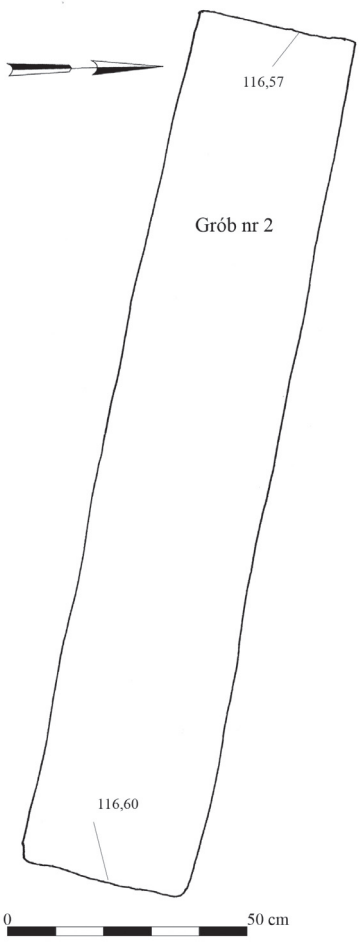

Ryc. 6. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 2
Fig. 6. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 2

i 2 pary kości udowych. Pod jedną z czaszek odkryto pozostałości wianka.

Grób nr 4 (szkielet 1). Odkryty został na arze 1, ćwiartce D wykopu IX, w odległości 40 cm od jamy grobu nr 6. W obrębie jamy grobowej znaleziono szczątki należące do trzech osobników. Fragmenty czaszki odkryte w centralnej części jamy grobowej na wysokości 116,62 m n.p.m. oznaczono jako szkielet 1. Zły stan zachowania nie pozwolił stwierdzić czy jest to czaszka małego dziecka, czy też fragment grobu wtórnego (ryc. 8). Śladów trumny i wyposażenia grobowego nie stwierdzono.

Grób nr 4 (szkielet 2). Tuż obok kości oznaczonych jako szkielet 1, na tej samej głębokości zalegała kolejna czaszka (szkielet 2 – ryc. 8). Podobnie jak w przypadku szkieletu nr 1 nie znaleziono śladów trumny i wyposażenia grobowego.

Grób nr 4 (szkielet 3). Szkielet nr 3 zalegał na głębokości 116,60–166,53 m n.p.m. Jama grobowa, wypełniona ciemnym zasypem, była słabo widoczna na tle warstwy 2. Najprawdopodobniej miała ona kształt lekko trapezowaty, z zaokrąglonymi narożami i wymiary 1,86×0,36–0,26 m. Biegła ona, podobnie jak inne jamy, wzdłuż osi wschód––zachód. Ułożenie kości w jej obrębie wyraźnie wskazuje na to, że związana była ona właśnie z pochówkiem nr 3, zaś wzmiankowane wyżej szkielety 1 i 2 zostały w nią wkopane później. Zarys trumny nie zachował się, ale o jej obecności zdają się świadczyć gwoździe odkryte w jamie grobowej. W grobie spoczywała zmarła, w wieku późny *maturus*, ułożona na wznak, z głową na zachód i rękoma skrzyżowanymi na wysokości bioder. Szkielet znajdował

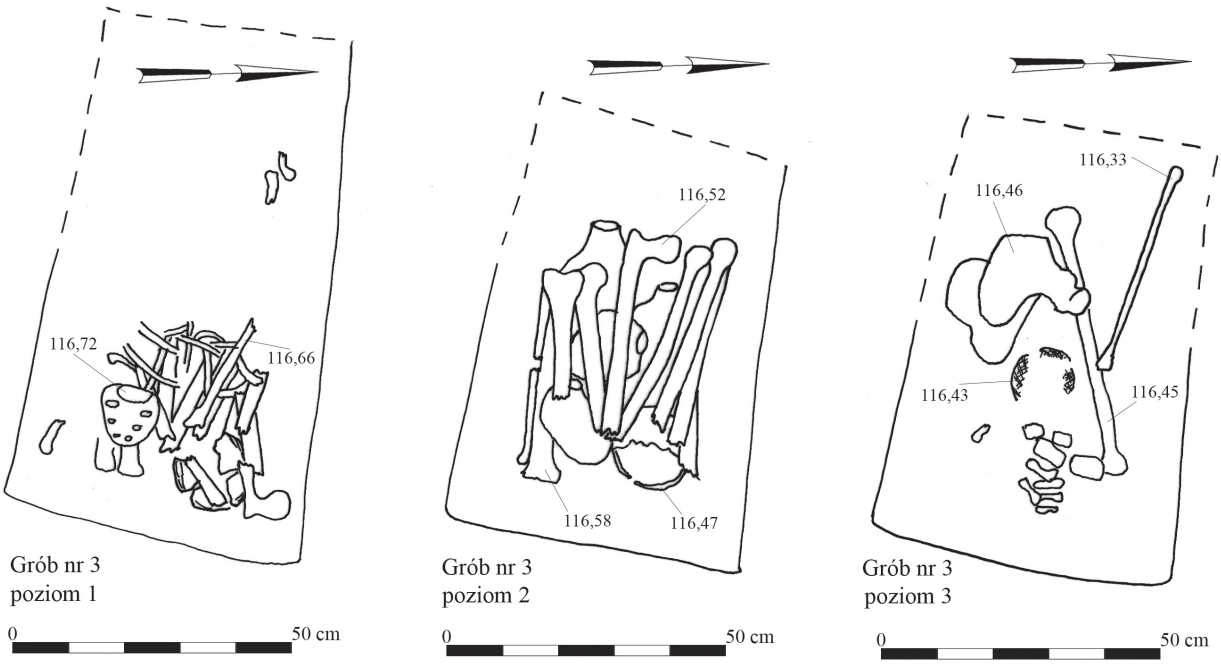

Ryc. 7. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 3 (poziom 1, 2, 3)
Fig. 7. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 3 (levels 1, 2, 3)

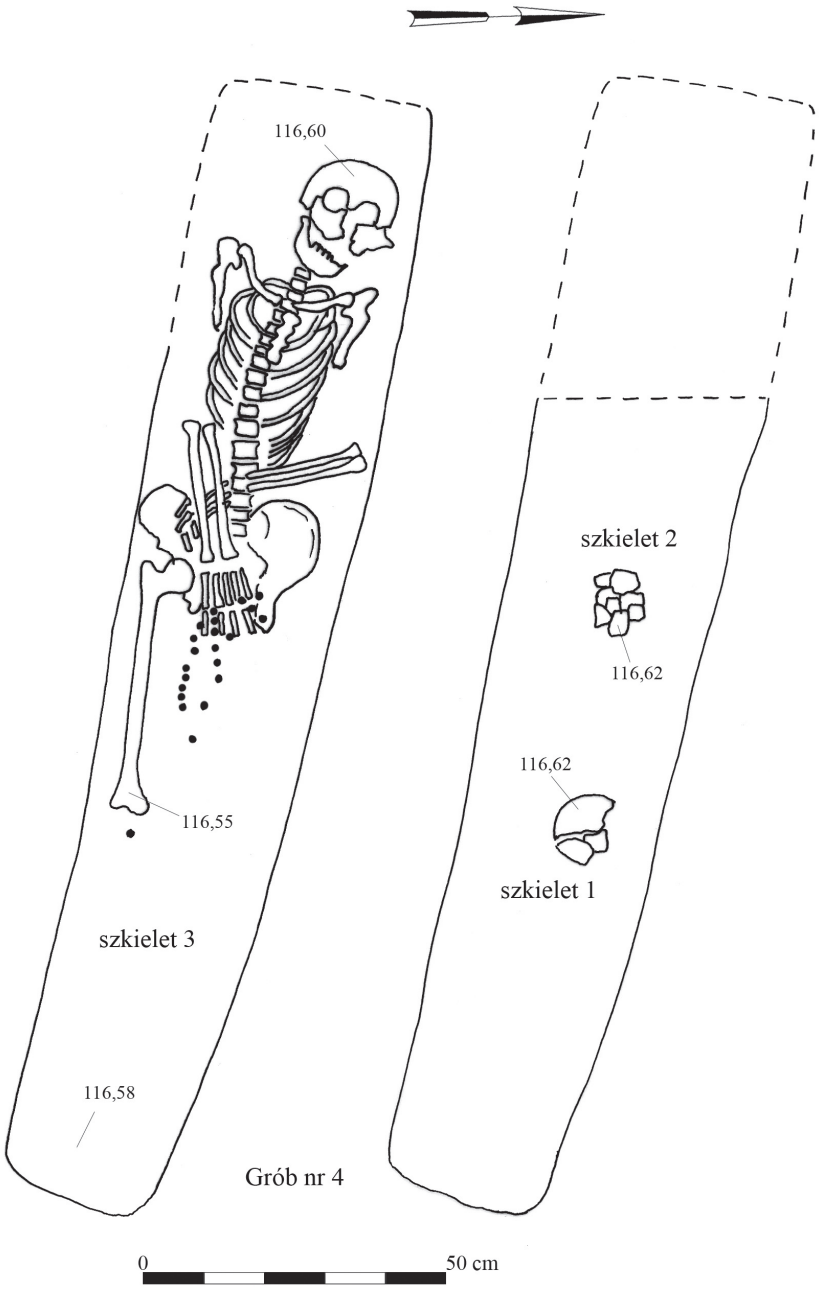

Ryc. 8. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 4 (szkielety 1, 2, 3)
Fig. 8. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 4 (skeletons 1, 2, 3)

się w porządku anatomicznym – nie zanotowano między innymi kości ramion (przedramienia wraz z dłońmi były zachowane), kości podudzi i jednej całej nogi (ryc. 8). Niewykluczone, że szkielet został uszkodzony przy wkopywaniu pochowków nr 1 i 2. W dłoniach zmarła trzymała różaniec złożony z paciorków, krzyżyka i płytki, wykonanych z kości.

Grób nr 5. Jest to skupisko kości ludzkich odkrytych we wkopie pod mur Sierocińca na arze 2, ćwiartce D wykopu IX. Szczątki te nie były ułożone w porządku anatomicznym. Zachowało się kilka kręgów, pojedyncze żebro oraz nasady kości długich (ryc. 9). Wyposażenia grobowego nie stwierdzono.

Grób nr 6. Odkryty został 0,4 m na północ od grobu nr 4, na granicy ćwiartek C–D ara 1 i A–B ara 2 wykopu IX. Jama grobowa była widoczna na głębokości 116,55 m n.p.m. Była ona czytelna na tle ciemniej warstwy 2. Jama, o orientacji wschód–zachód, miała zarys lekko trapezowaty, z zaokrąglonymi narożami, i wymiary 1,62×0,3–0,22 m. Żółty piasek wypełniający jamę grobową był dość sypki i zawierał liczne fragmenty potłuczonego szkła oraz pojedyncze ułamki cegieł. Dopiero na głębokości 116,41 m

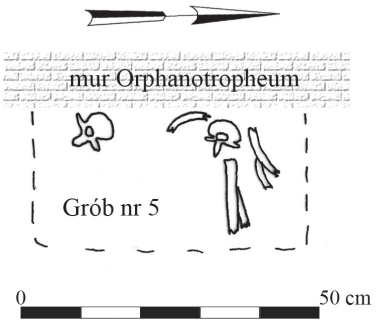

Ryc. 9. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 5

Fig. 9. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 5

n.p.m. odkryto szczątki ludzkie. Stanowiły je: fragmenty kości czaszki odkryte w zachodniej części jamy grobowej, pojedyncze kręgi obecne w części centralnej i paliczki stóp odkryte w części wschodniej (ryc. 10). Ułożenie resztek szkieletu wskazuje na to, że zmarły zapewne pierwotnie ułożony był z pozycji anatomicznej, zaś gwoździe znajdowane na krawędzi jamy grobowej świadczą o tym, że spoczywał w trumnie. Wypełnienie jamy grobowej innym materiałem sugeruje, że podobnie jak w przypadku grobu nr 2, zmarły mógł być ekshumowany.

Grób nr 7. Został odkryty na arze 2, ćwiartce A wykopu IX, na głębokości 116,43–116,26 m n.p.m. Jama grobowa wypełniona była czarną ziemią z pojedynczymi grudkami wapna i ułamkami cegieł, i nie była widoczna na tle warstwy 1a o podobnej treści. Czytelna była tylko jej zachodnia część, rysująca się w postaci prostokąta. Jej szerokość w tej partii wynosiła 0,42 m, długość mogła wynosić, podobnie jak w przypadku innych jam, około 1,8 m. Na obecność trumny wskazuje regularny zarys jamy grobowej i znajdowane na jej obrzeżu gwoździe z resztkami drewna. Pochówek, analogicznie jak w innych grobach odkrytych na cmentarzysku, usytuowany był wzdłuż osi wschód-zachód, przy czym głowa zmarłego w wieku *juvenis* skierowana była ku zachodowi. Szkielet ułożony był w pozycji anatomicznej i niemal kompletnie zachowany. W partii czaszki brakowało kaloty, zaś żuchwa przesunięta była nieco w kierunku kręgów szyjnych. Kości kończyn górnych nie były kompletne, aczkolwiek z ich układu można wnioskować, że ręce zmarłego ułożone były na miednicy (ryc. 11). W dłoniach znajdował się kompletnie zachowany różaniec z masywnym medalikiem.

Grób nr 12 (w jamie grobu nr 7). W obrębie jamy grobu nr 7, pod pierwszym szkieletem, na głębokości 116,30––116,36 m n.p.m. odkryto szczątki malutkiego dziecka, noworodka lub niemowlęcia. Leżały one na wysokości miednicy kolejnego szkieletu nr 13. Obok znajdowały się kości czaszki należące do innego dziecka. Nie można wykluczyć, że pochodzą one z grobu 7 (w którym brakowało części kaloty) i zostały przemieszczone. Dziecko złożone do grobu nr 12 pochowane zostało wzdłuż linii wschód––zachód, z głową ku zachodowi (ryc. 11). Szkielet leżał

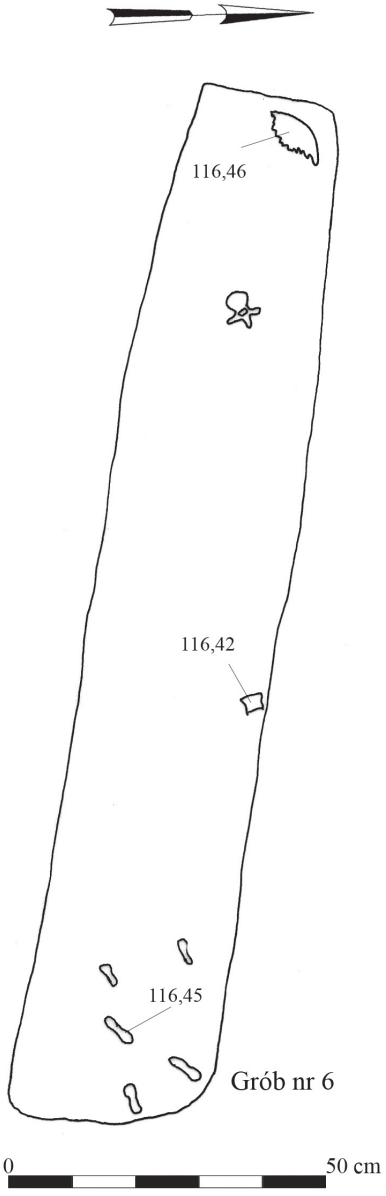

Ryc. 10. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 6

Fig. 10. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 6

na boku, ale prawdopodobnie uległ on przemieszczeniu, podobnie jak, zalegające niżej w obrębie tej jamy, groby nr 13 i 27. Obecności trumny i wyposażenia grobowego nie stwierdzono. Z uwagi na bardzo zły stan zachowania kości szkieletu nie udało się wyeksplorować.

Grób nr 13 (w jamie grobu nr 7). W jamie grobu nr 7 zaleziono jeszcze szczątki dwóch innych osobników. Poniżej grobu nr 7 znajdował się kolejny szkielet, ułożony w tej samej linii, ale w obrębie jamy grobowej przesunięty bardziej ku wschodowi. Pochówek ten, określony jako grób nr 13, wyraźnie odróżniał się od innych, gdyż zmarła w wieku późny *adultus* spoczywała nie na wznak, ale na prawym boku (ryc. 11). Na boku ułożony był też

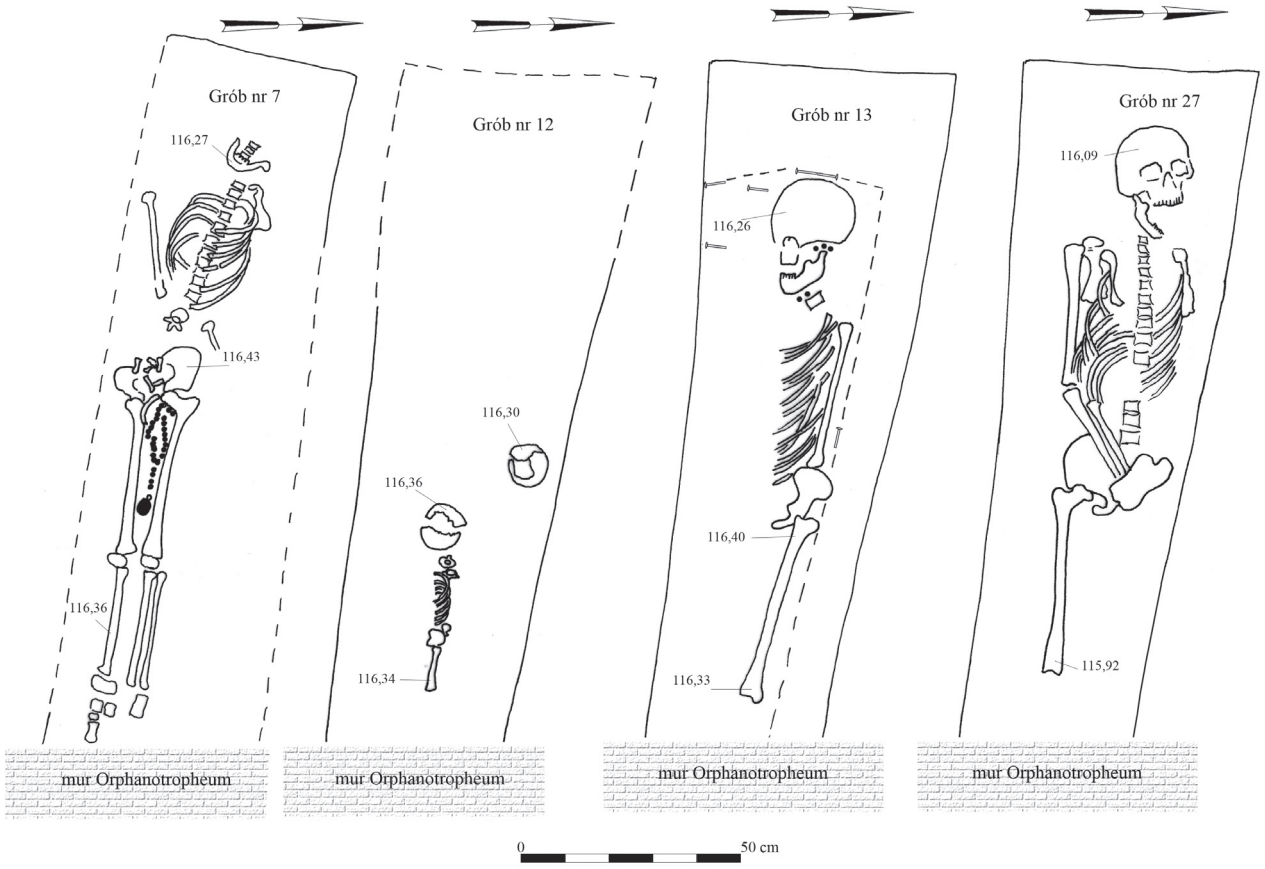

Ryc. 11. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, jama grobu nr 7, groby nr: 7, 12, 13, 27
Fig. 11. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, gravepit No 7, graves No: 7, 12, 13, 27

szkielet dziecka (grób nr 12) odkryty tuż obok, oraz kolejny, zalegający poniżej, grób nr 27, stąd wnioskujemy, że pierwotnie zmarłych tych pochowano na wznak, ale doszło zapewne do zapadnięcia się jamy grobowej i przemieszczenia trumien. Szkielet ułożony był w porządku anatomicznym, jednak brakowało w nim kości podudzi kończyn dolnych. Zapewne ta część pochówku uległa zniszczeniu przy budowie *Orphanotropheum*, gdyż szkielet w swej zachowanej części dochodził do samego muru (ryc. 11). Zmarłą pochowano w drewnianej trumnie. Jej zarys nie zachował się, jednak w obrębie jamy grobowej, wzdłuż szkieletu znaleziono gwoździe ze śladami drewna. Przy głowie i szyi zmarłej znaleziono kilka paciorków pochodzących z różańca lub naszyjnika.

Grób nr 27 (w jamie grobu nr 7). Pod grobem nr 13, na głębokości 116,09–115,92 m n.p.m., stwierdzono obecność jeszcze jednego szkieletu. Zmarły w wieku *adultus* ułożony był w tej samej części jamy grobowej, co opisywany wyżej szkielet nr 13. Ciało pochowano w podobnym układzie (wzdłuż linii wschód–zachód, z głową na zachód) i sądząc po regularnym zarysie jamy grobowej, na tym poziomie, podobnie jak zmarli pochowani w grobach nr 7 i 13, spoczywało ono w trumnie. Zmarły nie leżał dokładnie na wznak, ale był lekko przechylony na lewy bok (ryc. 11), na co wskazuje układ zwróconej ku północy czaszki, żeber, miednicy oraz kończyn dolnych. Obrócenie ciała nie było jednak tak zdecydowane jak w przypadku grobu nr 13. Z wyjątkiem ceramiki pochodzącej z zasypu jamy grobowej, a nie stanowiącej pierwotnego wyposażenia grobowego, przy zmarłym nie stwierdzono żadnych przedmiotów.

Grób nr 8 (szkielet 1). W obrębie jamy grobowej nr 8 znaleziono szczątki należące łącznie do pięciu osobników. Jako szkielet nr 1, oznaczono szczątki małego dziecka (niemowlęcia), odkryte w zachodniej części jamy grobowej na wysokości 116,08 m n.p.m. Były one w bardzo złym stanie, gdyż zachowały się wyłącznie ułamki czaszki, pojedyncze żebra oraz fragmenty kości długiej. Sposób ułożenia głowy względem tułowia wskazuje na to, że zmarłe dziecko spoczywało zgodnie z rytuałem chrześcijańskim wzdłuż linii wschód–zachód, z głową skierowaną ku zachodowi (ryc. 12). Nie stwierdzono jednak resztek trumny ani żadnego wyposażenia.

Grób nr 8 (szkielet 2). W podobny sposób pochowano szczątki kolejnego niemowlęcia, spoczywające we wschodniej części jamy grobowej, oznaczone jako szkielet nr 2. Także w tym przypadku przy zmarłym nie znaleziono wyposażenia i nie odkryto śladów trumny, jednak układ zachowanych kości czaszki, fragmentów żeber, kręgosłupa

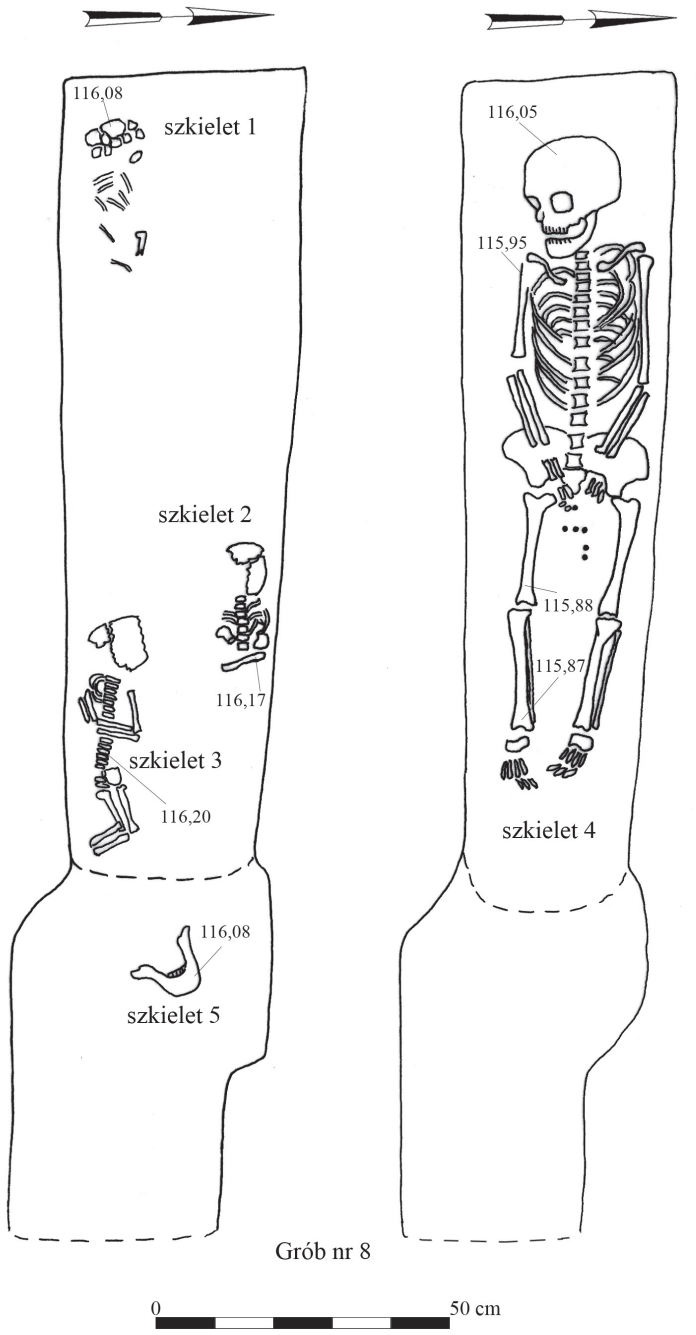

Ryc. 12. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 8 (szkielety 1, 2, 3, 4, 5)
Fig. 12. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 8 (skeletons 1, 2, 3, 4, 5)

i miednicy wskazują na ułożenie zmarłego dziecka wzdłuż osi wschód-zachód (ryc. 12).

Grób nr 8 (szkielet 3). Kolejny szkielet (nr 3), należący również do bardzo małego dziecka, odkryto w zachodniej części jamy grobowej, tuż przy szkielecie nr 2, na głębokości 116,20 m n.p.m. Spośród pochówków niemowląt odsłoniętych w tej jamie grobowej był on najbardziej czytelny, gdyż ze szkieletu zachowały się kości czaszki, kręgosłupa, pojedyncze żebra, fragmenty miednicy i kończyn. Na tej podstawie można stwierdzić, że dziecko w momencie pochówku miało lekko podkurczone nogi i być może ręce złożone na piersi (ryc. 12). Poza tym, analogiczne jak w przypadku szkieletu nr 1 i 2, przy zmarłym niemowlęciu nie stwierdzono obecności wyposażenia, ani śladów trumny.

Grób nr 8 (szkielet 4). Inaczej potraktowano grób najstarszego dziecka (wiek około 6 lat) złożonego w jamie grobowej nr 8 na głębokości 116,05–115,87 m n.p.m. Jama grobowa, w której odkryto szczątki, miała zarys lekko trapezowaty i wymiary 1,3×0,35–0,28 m. Biorąc pod uwagę

długość szkieletu nr 4 (1,1 m), i jego ułożenie w grobie, można stwierdzić, że jama wykopana została właśnie dla tego zmarłego. Regularny zarys wkopu i obecność w grobie gwoździ z reszkami drewna świadczą o obecności trumny. Szkielet ułożony był w pozycji anatomicznej, wzdłuż linii wschód-zachód z głową ku zachodowi. Zmarłe dziecko miało ręce skrzyżowane na miednicy, w dłoniach trzymało zaś mały różaniec (ryc. 12).

Grób nr 8 (szkielet 5). W pobliżu grobu nr 8, w obrębie zaciemnienia, które zarysowało się na przedłużeniu jamy grobowej, na głębokości 116,08 m n.p.m. odkryto żuchwę nie należącą do żadnego z osobników pochowanych w jamie grobowej nr 8 (ryc. 12). Żuchwę oznaczono jako fragment szkieletu nr 5.

Grób nr 9. Został odkryty na arze 2, ćwiartce A wykopu IX, w pobliżu grobów nr 1, 2, 15 i 16. Jama grobowa miała kształt trapezowaty, wymiary 1,82×0,5–0,45 m i, podobnie jak inne groby, ciągnęła się wzdłuż linii wschód–zachód. Od strony północnej jama była słabo czytelna. Jej ciemne wypełnisko słabo zaznaczało się na tle warstwy 2 o podobnej treści. Trumna nie zachowała się, ale układ kości zmarłego tworzy wyraźną linę, oddaloną o około 15 cm od brzegu jamy grobowej, i pokrywającą się zapewne z biegiem trumny (ryc. 13). O jej obecności świadczą także znaleziska gwoździ z resztkami drewna. Szkielet ułożony był w porządku anatomicznym, ale był niekompletny. Należał on do kobiety w wieku *adultus*. Znaczny rozrzut żeber i kręgów w jamie grobowej, i różny poziom ich zalegania (116,56–116,25 m n.p.m.), może wskazywać na to, że w grobie nr 9 spoczywają kości więcej niż jednego osobnika. W obrębie jamy grobowej odkryto medalik. Na wysokości miednicy zmarłej zalegał też większy otoczak (śr. 12 cm), nie stanowił on raczej intencjonalnego wyposażenia grobowego.

Grób nr 10. Znajdował się on na uboczu, odsłonięto go bowiem na arze 1, ćwiartce A wykopu IX, około 12 m na południe od największej koncentracji pochówków. Wkopany był on w warstwę 6 (dawny wał grodowy), i częściowo naruszony przez młodsze wkopy. Jama grobowa usytuowana była, podobnie jak inne wykopy pod trumny, wzdłuż linii wschód-zachód, z tą różnicą, że była nieco bardziej odchylona ku północy. Mała ona wymiary 2,1×0,46 m. W jej obrębie, w odległości 10 cm od południowego brzegu jamy, wyraźnie rysowały się resztki drewnianej trumny, do której złożono zmarłego (ryc. 14). Wymiary trumny rekonstruować można na 1,92×0,33 m. Zmarły w wieku *adultus* spoczywający we wnętrzu trumny, na głębokości 115,55–116,10 m n.p.m., położony został na wznak, z głową ku zachodowi i rękoma skrzyżowanymi na wysokości brzucha. Szkielet spoczywał w pozycji anatomicznej i był dość dobrze zachowany. Częściowe zniszczenie jamy grobowej przez późniejsze nawarstwienia spowodowało, że wśród kości brakowało lewej kończyny górnej, miednicy i lewej kości udowej

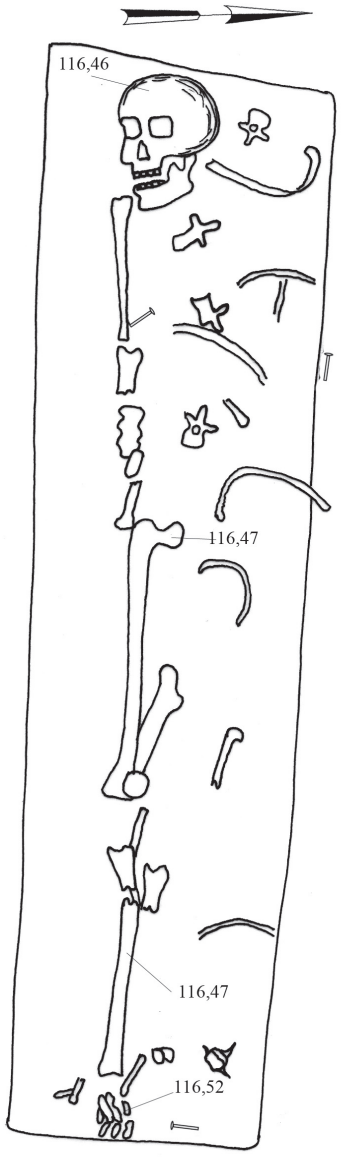

Grób nr 9

Ryc. 13. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 9

Fig. 13. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 9

oraz podudzia prawej kończyny (ryc. 14). Przy zmarłym nie znaleziono żadnego wyposażenia.

Grób nr 11. Jama grobu nr 11 należała do tych, które zawierały pochówki wielu osobników. Odkryta została ona w największym skupisku grobów, w obrębie ara 2, ćwiartki B wykopu IX. Najwyżej położone kości zalegały na głębokości 20 cm poniżej poziomu podłogi w piwnicy (116,7–116,55 m n.p.m.). Na tym poziomie jama grobowa miała zarys prostokątny i wymiary 1,32×0,36 m. Regularny zarys wykopu i znaleziska gwoździ pozwalają domyślać się obecności trumny. Szkielet złożonej do grobu dziewczynki w wieku *infans II* spoczywał w porządku

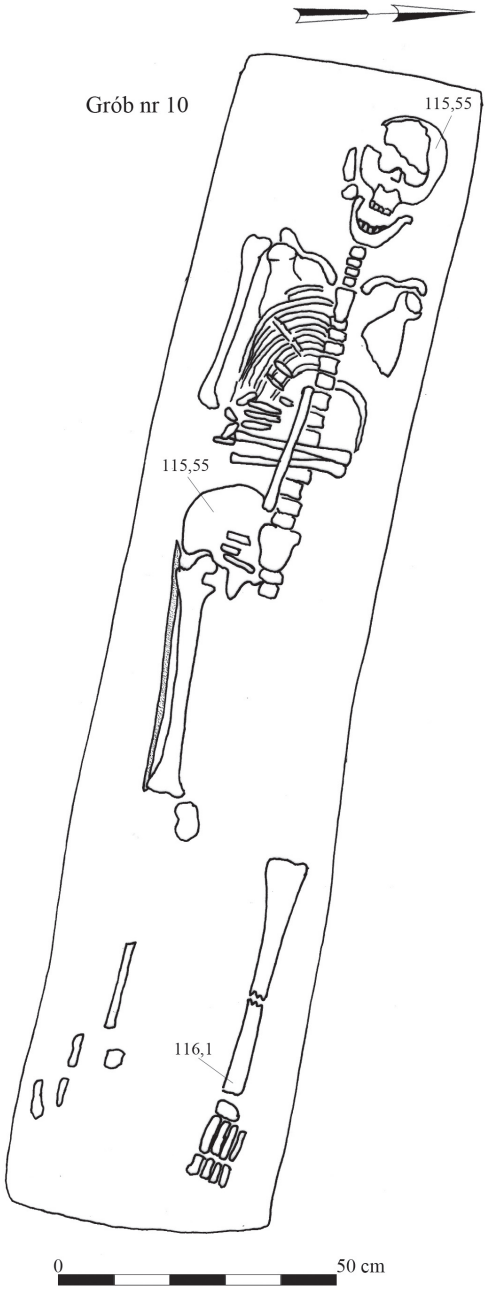

Ryc. 14. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 10
Fig. 14. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 10

anatomicznym, w układzie analogicznym do pozostałych grobów (wzdłuż linii wschód–zachód, z głową na zachód, z rękoma złożonymi na piersiach – ryc. 15). Na głowie zmarłej widoczny był ślad po wianku (czepku?). Jego resztki złożone z cekinów, drucików, a być może także drobnych paciorków i kwiatów, odkryto jednak na wysokości miednicy (ryc. 15). Fragment wianka znaleziono też w zasypie jamy grobowej. Nie wiadomo dlaczego resztki wianka (czepka?) znajdowały się daleko od głowy, jednak wobec licznych przykładów naruszania pochówków i przemieszczania kości w ich obrębie, nie powinno dziwić niewłaściwe ułożenie wyposażenia grobowego.

Grób nr 14 (w jamie grobu nr 11). Tuż pod pochówkiem dziewczynki oznaczonym numerem 11, na wysokości 116,51–116,28 m n.p.m., w tej samej jamie grobowej, odkryto kości innego, starszego osobnika (mężczyzny). Zarys jamy grobowej w części wschodniej, gdzie znajdowały się nogi zmarłego, nie uległ zmianie, natomiast w części zachodniej jama ciągnęła się aż do muru Sierocińca. Na tym poziomie miała ona lekko trapezowaty kształt i wymiary 1,7×0,5–0,38 m. Zmarły, podobnie jak inni pochowani na cmentarzu przy ul. Katedralnej 4, ułożony był na wznak, wzdłuż linii wschód-zachód, z głową na zachód. Ręce skrzyżowane miał na piersiach. Szkielet leżał w pozycji anatomicznej, ale brakowało w nim całej czaszki. Najprawdopodobniej uległa ona zniszczeniu przy wznoszeniu murów Sierocińca, gdyż pochówek znajdował się tuż przy ścianie zachodniej piwnicy gmachu (ryc. 15). Na miednicy zmarłego znaleziono fragmenty różańca.

Grób nr 22 (w jamie grobu nr 11). Układ analogiczny do grobu nr 14, miał odkryty tuż pod nim pochowek oznaczony jako grób 22. Zawierał on kości dorosłego mężczyzny (*adultus*) ułożonego w tej samej pozycji (na wznak, ze skrzyżowanymi na piersiach rękoma). Również analogicznie jak w przypadku grobu nr 14 czaszka mężczyzny pochowanego w grobie nr 22 była zniszczona przez mur Sierocińca. Identyczny był także układ szkieletu, którego poziom położenia obniżał się w kierunku zachodnim, i o ile przy kościach stóp zarysował się na wysokości najwyżej położonego pochowku (nr 11 – 116,55 m n.p.m.), to przy kręgach szyjnych wysokość schodziła do 116,20–116,25 m n.p.m. (ryc. 15). Różnica między oboma (nr 14 i 22) pochówkami dotyczyła jamy grobowej starszego z nich, gdyż w obrębie jamy grobu nr 22 wyraźnie zaznaczył się wkop pod trumnę. Była ona prostokątna i mała wymiary 1,85×0,45–0,47 m. W części wschodniej jamy grobowej, przy nogach zmarłego, zalegały grudki wapna, którym zapewne posypano jamę grobową w celach higienicznych. Na odcinku pomiędzy złożonymi rękoma zmarłego, a jego miednicą odkryto duże fragmenty dobrze zachowanego różańca (ryc. 15).

Grób nr 15 (szkielet 1). Znajdował się on na obszarze największej koncentracji pochówków (ar 2, ćwiartka A, wykop IX). Jama grobowa miała kształt, ułożenie i wymiary (1,72×0,5×0,4 m) analogiczne do innych odkrytych na tym stanowisku. Jej zarys był czytelny, z wyjątkiem strony zachodniej. Podobnie jak inne groby odkryte na tym poziomie, jej wypełnisko słabo odróżniało się na tle ciemnej warstwy kulturowej. Zmarły (mężczyzna w wieku *adultus*) ułożony był w grobie w pozycji anatomicznej, na wznak, z głową na zachód. Jedna ręka była złożona na wysokości brzucha, druga wyciągnięta wzdłuż tułowia. Szkielet był w miarę kompletny, jednak już wstępny ogląd grobu pozwalał stwierdzić, że zawiera on kości co najmniej dwóch osób (ryc. 16). W górnym poziomie kości wyraźnie widoczne były dwie czaszki, jedna odkryta na wysokości 116,35 m n.p.m., zaś druga (należąca do znajdującego się poniżej szkieletu nr 2) na wysokości

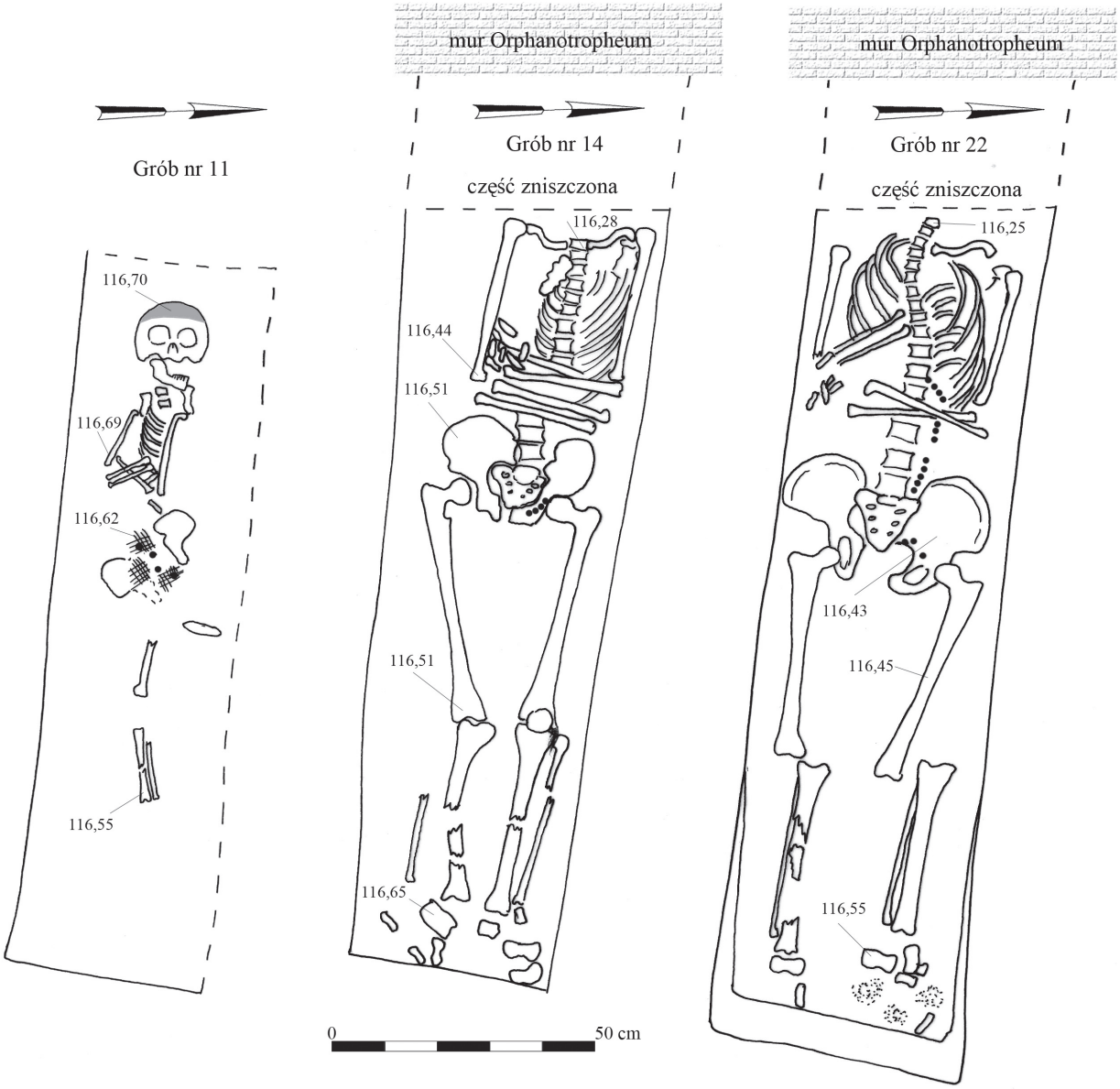

Ryc. 15. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, jama grobu nr 11, groby nr: 11, 14, 22
Fig. 15. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, gravepit No 11, graves No: 11, 14, 22

116,21 m n.p.m. W prawej ręce zmarły trzymał różaniec zakończony medalikiem (ryc. 16).

Grób nr 15 (szkielet 2). Bezpośrednio pod pierwszym szkieletem, odkryto następny pochówek. Kości szkieletu 2 zalegały na głębokości od 116,21 (czaszka) do 116,09 m n.p.m. (stopy). Jama grobowa na tym poziomie miała zarys analogiczny do odkrytej wyżej. Także układ zwłok zmarłego był identyczny, z tą różnicą, że szkielet był przesunięty o 8 cm w kierunku wschodnim. W obrębie jamy grobowej nie zarysowała się trumna, ale o jej obecności świadczą gwoździe odkryte w pobliżu szkieletu. Zmarły mężczyzna, w wieku *maturus*, leżał na wznak, z lewą ręką złożoną na brzuchu, prawą wyciągniętą wzdłuż tułowia (ryc. 16). W prawej, wyciągniętej ręce miał różaniec zakończony medalikiem.

Grób nr 15 (poziomy 3 i 4). Pod szkieletem nr 2, na głębokości około 116,00 m n.p.m., odkryto jeszcze jedno skupisko kości ludzkich, stanowiących jednak pochówek wtórny. Kości te rozrzucone były bezładnie zarówno w obrębie jamy grobowej, jak i częściowo poza nią. Wśród kości znajdowało się wiele żeber, pojedyncze kręgi, liczne kości długie, zarówno kończyn dolnych jak i górnych, obojczyki, miednice, łopatki i inne części szkieletów. Obecność trzech kości strzałkowych wskazywała na to, że w skupisku, znajdują się kości więcej niż jednego osobnika. Wniosek ten potwierdza znalezienie fragmentów aż ośmiu czaszek w spągu skupiska kości. Czaszki, wraz z kośćmi udowymi, podudzia i fragmentami innych kości długich oraz płaskich, koncentrowały się we wschodniej części jamy grobowej na wysokości 115,95–115,76 m n.p.m. Z tego względu skupisko to podzielono, i jako trzeci

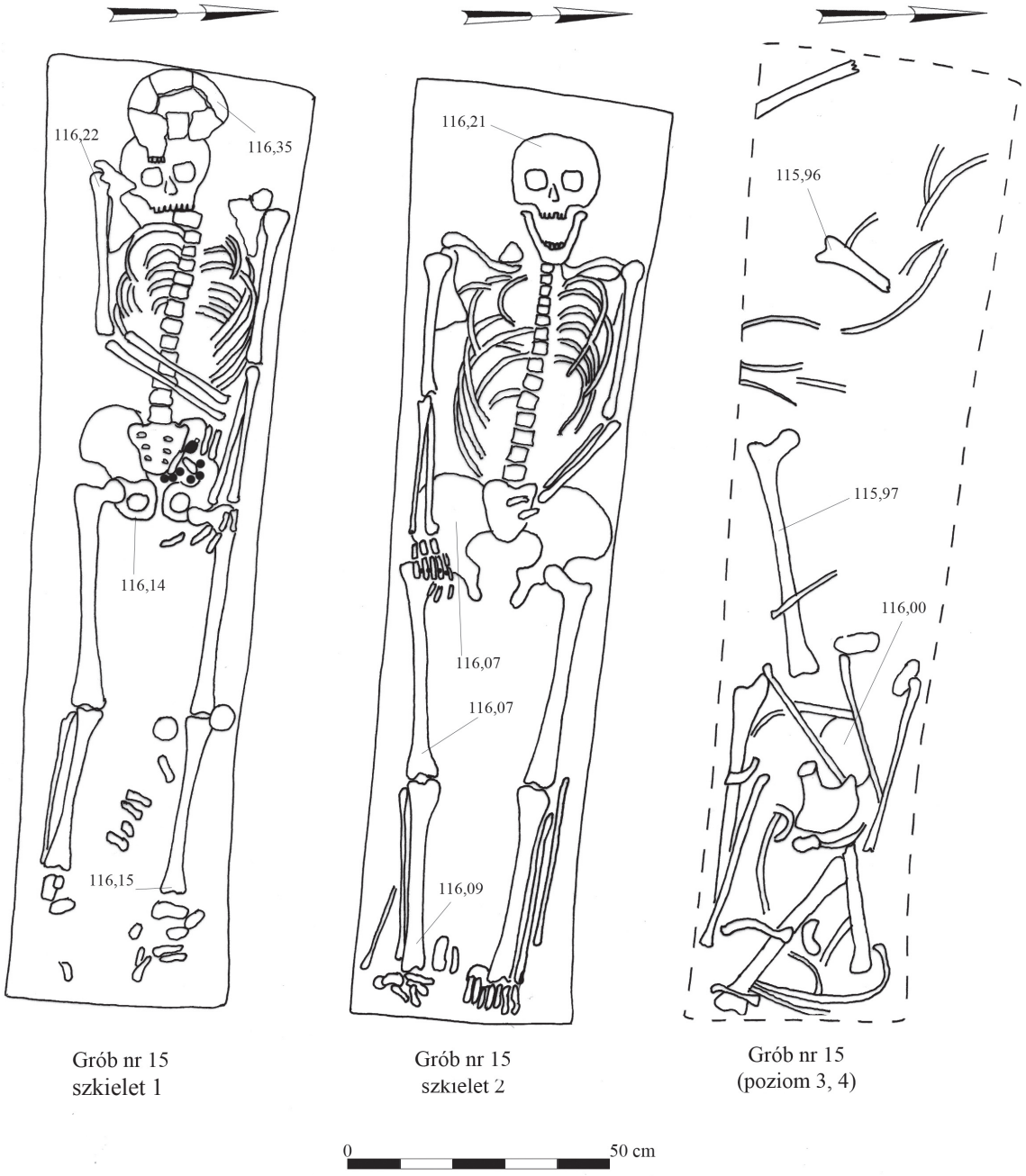

Ryc. 16. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 15 (szkielety 1, 2, 3–4)
Fig. 16. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 15 (skeletons 1, 2, 3–4)

poziom grobu nr 15 oznaczono zbiór kości zalegających pod szkieletem 2 (ryc. 16), zaś skupisko kości złożonych we wschodniej części jamy grobowej jako poziom 4. Koncentracja kości (poziom 4), odkryta w spągu grobu nr 15, jest starsza od wykopanej na potrzeby złożenia osobników 1 i 2 jamy grobowej. Nie powiela ona też dokładnie kształtu regularnego wkopu pod trumny rysującego się powyżej, gdyż kości odkrywano także poza jamą grobową (ryc. 16). Być może do naruszenia starszych pochówków doszło w czasie kopania grobu nr 15. W skupisku kości pochodzących z poziomów 3 i 4 nie stwierdzono wyposażenia grobowego.

Grób nr 16. Odkryto go około 25 cm na północ od grobu nr 15, w obrębie ara 2, ćwiartki A wykopu IX. Jama grobu biegła równolegle do grobu nr 15 i miała zarys lekko trapezowaty o wymiarach 1,72×0,45–0,32 m. Ślady trumny nie zachowały się. Dobrze zachowany szkielet, ułożony w pozycji anatomicznej, analogiczne do układu innych pochówków, odkryto na głębokości 116,2–116,09 m n.p.m.

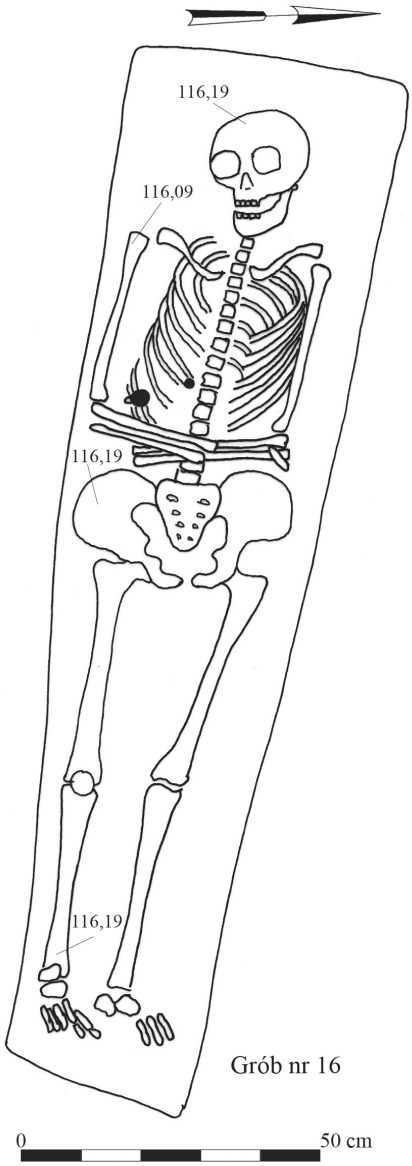

Ryc. 17. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 16
Fig. 17. Wrocław, No 4 Katedralna Street.
Trench No 9, grave No 16

Pochowana w grobie kobieta w wieku *maturus* miała ręce skrzyżowane na piersi. W ich pobliżu odkryto pojedynczy paciorek i medalik (ryc. 17).

Grób nr 17. Znajdował się w obrębie ara 2 ćwiartki B, wykopu IX na wysokości 116,45–116,34 m n.p.m. Stanowił on przykład jednego z pochówków wtórnych odkrytych w obrębie cmentarzyska. Jama grobu była nieczytelna, zaś miejsce zdeponowania kości ludzkich odkryto dzięki znalezieniu całej czaszki. Obok czaszki znaleziono pojedynczą kość długą i fragmenty żeber (ryc. 18). Brak wyposażenia.

Grób nr 19. Do grobów wtórnych należał także, odkryty około 1 m na południe od grobu nr 7, w obrębie ara 1, ćwiartki C wykopu IX, pochówek nr 19. Odsłonięty

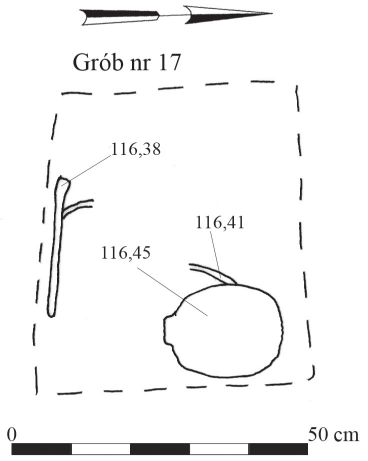

Ryc. 18. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 17
Fig. 18. Wrocław, No 4 Katedralna Street.
Trench No 9, grave No 17

został on na wysokości 116,16–116,01 m n.p.m. Dokładny zarys jamy grobowej nie był czytelny ani w rzucie, ani w profilu, jednak widoczne było jej, nieco ciemniejsze od podłoża, wypełnisko, ponadto jej zasięg wyznaczały gęsto rozmieszczone kości ludzkie. Koncentrowały się one na przestrzeni 1 m^2, przy odsadzce ceglanego łęku muru Sierocińca (ryc. 19). Były to kości kilku osobników, w grobie znaleziono bowiem fragmenty trzech różnych czaszek, kilku miednic, łopatek, oraz rozliczne kości długie, kręgi

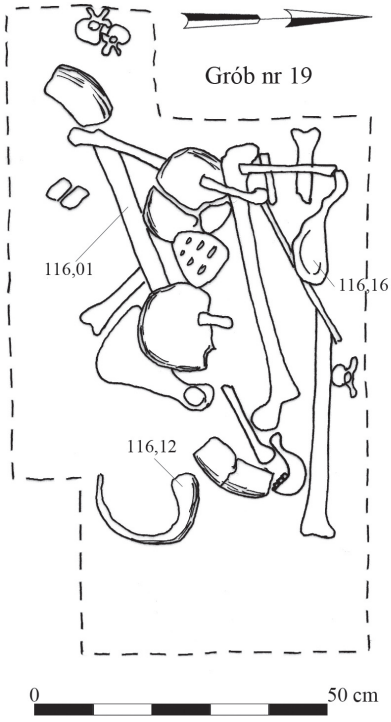

Ryc. 19. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 19
Fig. 19. Wrocław, No 4 Katedralna Street.
Trench No 9, grave No 19

i żebra. Mimo obecności szczątków wielu osób nie odkryto żadnych elementów wyposażenia grobowego.

Grób nr 20. Odkryto na arze 2, ćwiartce A/B wykopu IX, na poziomie 116,20 m n.p.m. Był to pochówek wtórny. W partii stropowej składał się on głównie z kości długich, ale także kości miednicy, kości krzyżowej oraz fragmentów żuchwy (ryc. 20). W spągu jamy grobowej (116–115,90 m n.p.m.) odkryto natomiast czaszki pochodzące z co najmniej czterech osobników. Były one skierowane częścią twarzową do ziemi lub ułożone na boku. Przy kościach nie stwierdzono wyposażenia. Jama grobowa była nieczytelna, jednak układ kości wskazuje na to, że złożono je we wkopie o wymiarach 0,62×0,35 m. Od strony południowo-wschodniej grób nr 20 przylegał do grobu nr 25 (ryc. 20). Bardzo prawdopodobne wydaje się, że na kości, zdeponowane w jamie nr 20, natrafiono kopiąc grób nr 25.

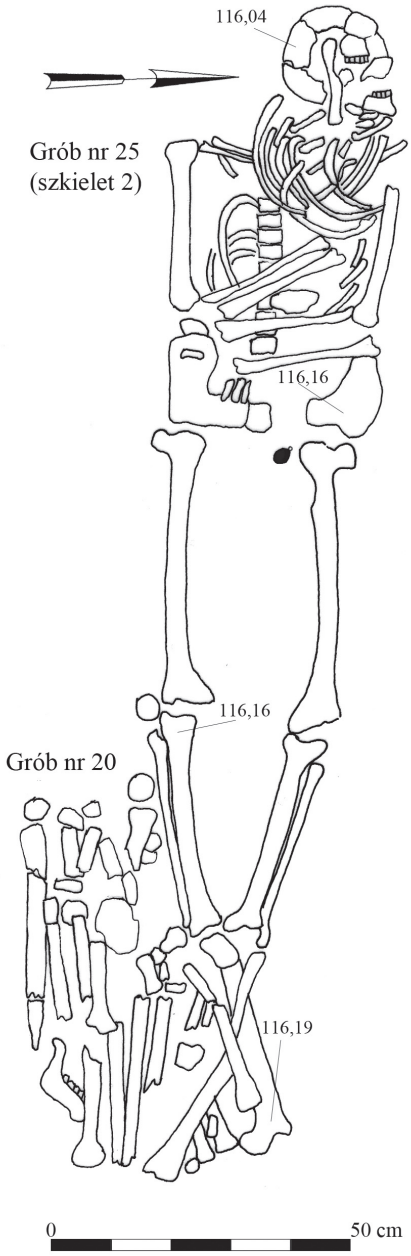

Ryc. 20. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, groby nr 20 i 25

Fig. 20. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, graves No 20 and 25

Grób nr 25 (szkielet 1). Odkryty został na arze 2, ćwiartce A/B wykopu IX, tuż przy grobie nr 20 i około 0,5 m na wschód od ściany piwnicy *Orphanotropheum*. Pierwszy poziom grobu (szkielet nr 1) to luźne kości zalegające w jamie grobowej. Wyposażenie szkieletu nr 1 grobu 25 stanowił medalik z brązu.

Grób nr 25 (szkielet 2). Pod kośćmi oznaczonymi jako szkielet nr 1, na wysokości 116,20–116,04 m n.p.m., odsłonięto kolejny, kompletny grób (szkielet 2). Był on młodszy od pobliskiego grobu nr 20, gdyż kości stóp zmarłego leżały na kościach z grobu 20 (ryc. 20). Zarys jamy grobu nr 25 nie był czytelny na tle ciemnego podłoża. Układ szkieletu wzdłuż linii wschód–zachód jest analogiczny do innych pochówków odkrytych w obrębie cmentarza. Identyczne było też ułożenie ciała zmarłego, który spoczywał na wznak, z twarzą skierowaną ku północy i z rękoma skrzyżowanymi na piersi. Poniżej rąk, na wysokości miednicy odkryto medalik z brązu (ryc. 20).

Grób nr 25a. Skupisko kości ludzkich oznaczone jako grób 25a nie przylegało do grobu nr 25, jednak nazwę tę nadano, gdyż oba miejsca znalezienia szczątków początkowo nazwano grobem nr 25. Grób nr 25a odkryto w obrębie ara 2, ćwiartki B wykopu IX, tuż przy samej ścianie zachodniej piwnicy Sierocińca. Skupisko obejmowało kości placów stopy (stóp?) oraz fragment kości strzałkowej (ryc. 21). Kości zostały zapewne przemieszczone i wtórnie zdeponowane w czasie budowy gmachu *Orphanotropheum*. Brak wyposażenia.

Grób nr 21. Odkryto go na arze 1, ćwiartce A wykopu IX, w południowej części cmentarzyska, około 10 m od strefy największej koncentracji pochówków. Jest to kolej-

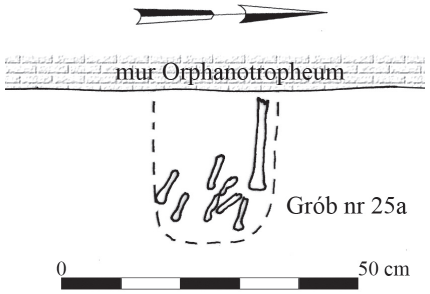

Ryc. 21. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 25a

Fig. 21. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 25a

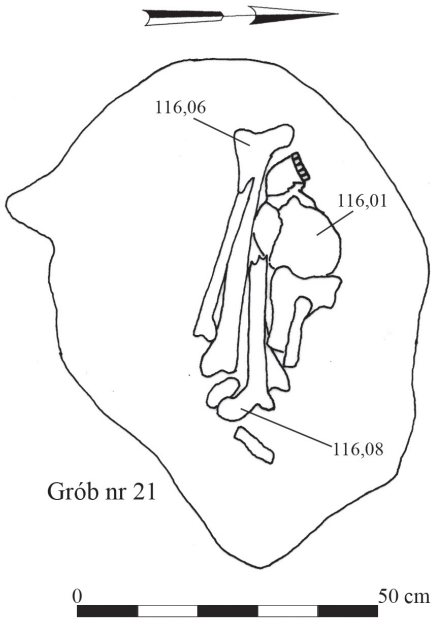

Ryc. 22. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 21

Fig. 22. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 21

ny przykład grobu wtórnego odkrytego na cmentarzysku. Kości zalegały na głębokości 116,08–116,01 m n.p.m. Były to kości długie (udowe), kości czaszki oraz położone niżej fragmenty miednicy. Jama, w której złożono reszki szkieletu, miała zarys nieregularny i wymiary 0,85×0,62 m (ryc. 22). Jej wypełnisko stanowiła czarna ziemia odcinająca się na tle jasnego podłoża. Przy kościach nie znaleziono przedmiotów, które mogły stanowić wyposażenie grobowe. Ciemna ziemia z jamy zawierała wprawdzie ceramikę, kości zwierzęce i przedmiot żelazny, ale przypuszczamy, że stanowiły one komponent warstwy kulturowej, którą zasypano grób.

Grób nr 23. Pochówek został odkryty na przeciwległym, północnym, krańcu cmentarzyska w obrębie ara 3, ćwiartki A wykopu IX. Grób odsłonięto na wysokości około 116,43–116,22 m n.p.m. Jama grobowa nie była czytelna. Wypełniała ją szara ziemia z grudkami wapna i cegieł, podobna do zalegającej na tym obszarze warstwy 1f. Szczątki ludzkie koncentrowały się na powierzchni 0,5 m^2. Podobnie jak w innych tego typu grobach, wystąpiły kości długie, czaszka, łopatka oraz kości żeber, w tym kości należące prawdopodobnie do dziecka (ryc. 23). Nie wykluczone zatem, że grób nr 23 także zawierał kości kilku osobników. Poza ceramiką, pochodzącą z warstwy, którą zasypano grób, i pojedynczym przedmiotem metalowym (być może gwoździem z trumny), w grobie 23 nie stwierdzono wyposażenia.

Grób nr 24. Na granicy arów 1 i 2 wykopu IX odkryto kolejny pochówek wtórny. Nie wykluczone, że pochówek ten stanowił kontynuację pobliskiego grobu nr 19. Groby te znajdowały się tuż obok siebie, jednak skupisko

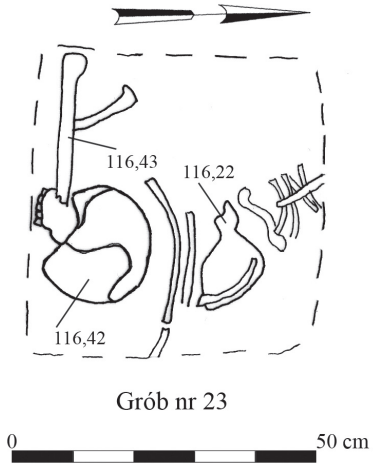

Ryc. 23. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 23

Fig. 23. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 23

szczątków ludzkich określonych jako grób 24 odkryto na głębokości 116,25 m n.p.m., natomiast oznaczone jako grób nr 19 nieco (10–25 cm) głębiej (116,16–116,01 m n.p.m.). Jama grobu nr 24 (podobnie jak grobu nr 19) nie była widoczna, zaś jego zasyp nie różnił się od ciemniej warstwy kulturowej zalegającej w pobliżu. Zarys grobu wyznaczały kości koncentrujące się na przestrzeni 0,7×0,5 m. Były to żebra, łopatki, żuchwa oraz charakterystyczne dla pochówków wtórnych kości długie. W stropie grobu, na kościach długich leżał wianek wykonany z nitki miedzianej i surowców organicznych (ryc. 24).

Grób nr 26. Pochówek wtórny, odkryty na granicy ćwiartek B i D ara 2 wykopu IX. Jama, w której zostały znalezione kości, nie odcinała się od podłoża, zaś

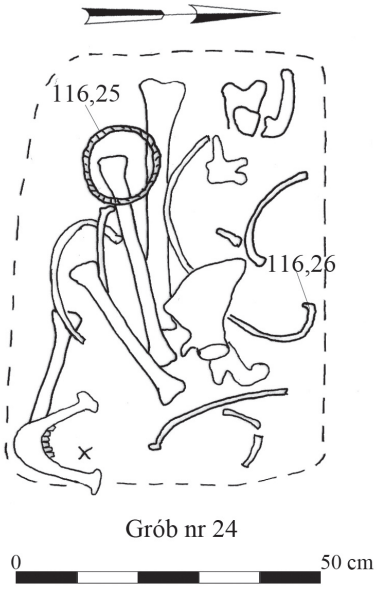

Ryc. 24. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 24

Fig. 24. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 24

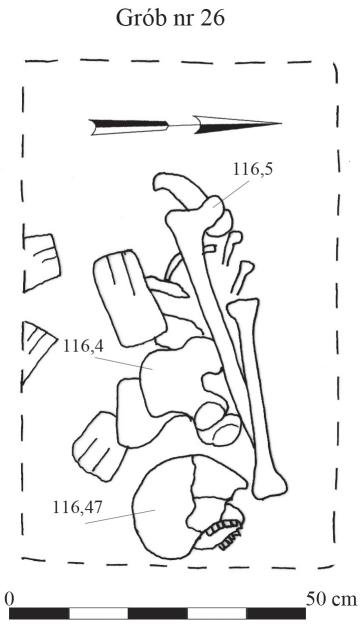

Ryc. 25. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 26
Fig. 25. Wrocław, No 4 Katedralna Street.
Trench No 9, grave No 26

o obecności grobu w tym miejscu świadczyło odkrycie samych kości na poziomie 116,4–116,5 m n.p.m. W skład pochówku wchodziła czaszka, kości długie oraz kości miednicy (ryc. 25). Resztki szkieletu były bezładnie wrzucone do jamy grobowej wraz z fragmentami cegieł i ceramiki znajdującej się w warstwie kulturowej. Brak wyposażenia.

Grób 28. Pochówek wtórny, odkryty na ćwiartce B ara 2 wykopu IX, na wysokości 116,25–116,3 m n.p.m. Były to kości długie, najprawdopodobniej kończyn dolnych – ryc. 26. Leżały one na wzdłuż linii północ–południe w pobliżu zachodniej ściany piwnicy Sierocińca. Kości zajmowały niewielką powierzchnię (40×15 cm). Jama, w której zostały ułożone, nie była czytelna, ale można przypuszczać, że miała kształt podłużny. Być może kości nie zostały wtórnie wkopane, w czasie użytkowania cmentarza, ale odrzucono je na bok przy kopaniu fundamentów *Orphanotropheum*. Poza ceramiką, znajdującą się przypadkowo w zasypie jamy grobowej, wyposażenia nie stwierdzono.

Grób nr 29 (szkielet 1). Położony był w miejscu największej koncentracji pochówków, tuż przy grobie nr 30 oraz w najbliższym sąsiedztwie grobów nr 1 i 31, w obrębie ćwiartki A ara 2 wykopu IX. Jama była podobna do innych odkrytych na stanowisku, czyli usytuowana wzdłuż osi wschód-zachód, z głową zmarłego skierowaną ku zachodowi. Już po wstępnym oczyszczeniu kości widać było, że w grobie jest kilka pochówków. W stropie, na głębokości 116,14 m n.p.m. odkryto czaszkę dorosłego mężczyzny oraz kości ramion (ryc. 27). Z uwagi na to że

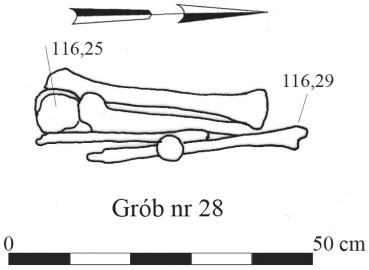

Ryc. 26. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 28
Fig. 26. Wrocław, No 4 Katedralna Street.
Trench No 9, grave No 28

poniżej znajdował się kolejny pochówek nie określenie, do którego ze szkieletów należą poszczególne kości było utrudnione.

Grób nr 29 (szkielet 2). Tuż pod kośćmi szkieletu 1, na głębokości 116 m n.p.m. znajdował się kompletny szkielet nr 2. Należał on do kobiety w wieku *maturus*. Zmarła położona była na wznak, z głową skierowaną na zachód, twarzą zwróconą ku południu i rekoma złożonymi na piersiach (ryc. 27). Podobnie jak w przypadku innych pochówków w tym rejonie, kończyny dolne położone były wyżej niż głowa. Kobieta pochowana była w trumnie, o czym świadczy dość regularny zarys jamy grobowej oraz obecność w jej wnętrzu gwoździ z resztkami drewna. Na poziomie szkieletu nr 2, w okolicach rąk zmarłej, znaleziono bogate wyposażenie grobowe, na które składały się kościane paciorki różańcowe, pięć medalików, mały krzyżyk – zapewne element różańca, nit oraz fragmenty taśmy, stanowiące okucie skrzynki lub książeczki do nabożeństwa. W obrębie jamy grobowej odkryto także grzebień kościany, nie mamy jednak pewności czy stanowił on element wyposażenia tego pochówku, czy też dostał się do grobu przypadkowo.

Grób nr 29 (szkielet 3). Obok kości dwóch osobników znaleziono ponadto fragment czaszki, należący do trzeciego zmarłego (szkielet 3). Czaszkę odkryto pod kośćmi drugiego ze szkieletów w części zachodniej jamy grobowej. Była ona ułożona analogicznie do innych czaszek znalezionych w grobie, częścią twarzową zwrócona na południe. Brakowało przy niej żuchwy i pozostałych części szkieletu (ryc. 27). Nie stwierdzono także obecności wyposażenia zmarłego.

Grób nr 30 (szkielet 1). Znajdował się tuż przy grobie nr 29, w odległości około 15 cm na południe, także w obrębie ara 2, ćwiartki A. Został on odsłonięty na podobnym poziomie i, podobnie jak grób nr 29, krył szczątki kilku osobników. W stropie grobu (wysokość około 116,20 m n.p.m.) odkryto kości czaszki oraz kilka kości długich. Czaszka ułożona była w zachodniej części jamy grobowej, w układzie spotykanym w innych grobach. Kości długie kończyn dolnych leżały natomiast na wysokości klatki piersiowej, a także na wysokości nóg, ale nie

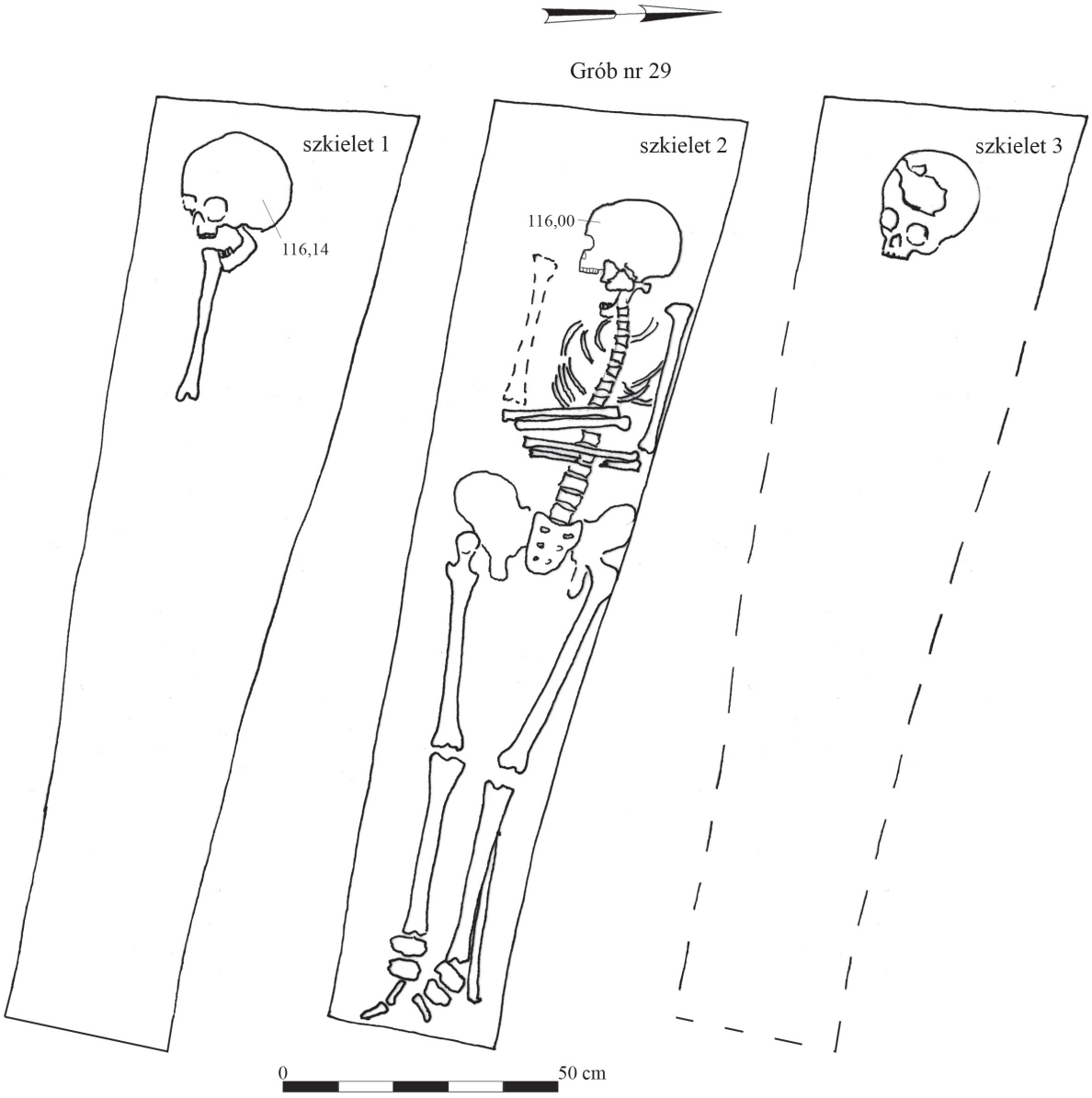

Ryc. 27. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 29 (szkielet 1, 2, 3)
Fig. 27. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 29 (skeleton 1, 2, 3)

w układzie anatomicznym (ryc. 28). Kości te oznaczono jako szkielet nr 1. Nie znaleziono przy nich wyposażenia grobowego.

Grób nr 30 (szkielet 2). Poniżej (wysokość około 116 m n.p.m.) znajdował się w miarę kompletny szkielet osobnika przesuniętego na wschód względem wyższego pochówku, o około 10 cm. Zmarłego ułożono na wznak, z rękoma skrzyżowanymi na piersi, jednak oś jego ciała była nieco odchylona w stosunku do innych grobów, zaś zmarły miał lekko podkurczone nogi (ryc. 28). Mogło to wynikać z ułożenia nieboszczyka w zbyt małej trumnie, i konieczności dopasowania do niej ciała, ale także z naruszenia grobu podczas dokładania doń kolejnego zmarłego. W jamie grobowej, na wysokości pasa i przy nogach zmarłego odkryto trzy przedmioty o kształcie wycinka kuli z zaznaczonym we wnętrzu mniejszym okręgiem i nitowaniem.

Grób nr 30 (szkielety 3 i 4). Pod szkieletem nr 2 odkryto kolejne szczątki ludzkie (szkielet nr 3). Były one zachowane tylko w górnej części, brakowało natomiast prawej kości miednicy, części kręgosłupa oraz kończyn dolnych. Zmarły pochowany został na wznak, wzdłuż linii wschód–zachód, z głową skierowaną ku zachodowi i rękoma skrzyżowanymi na piersiach (ryc. 28). Szkielet został zapewne uszkodzony przy składaniu do grobu kolejnego zmarłego. Nie stwierdzono przy nim wyposażenia. Mogło ono ulec zniszczeniu wraz z częścią pochówku. Przy głowie zmarłego, w odległości 10–15 cm od niej, odkryto jeszcze jedną czaszkę (szkielet nr 4) zalegającą na tym samym poziomie. Czaszka ta była zwrócona częścią

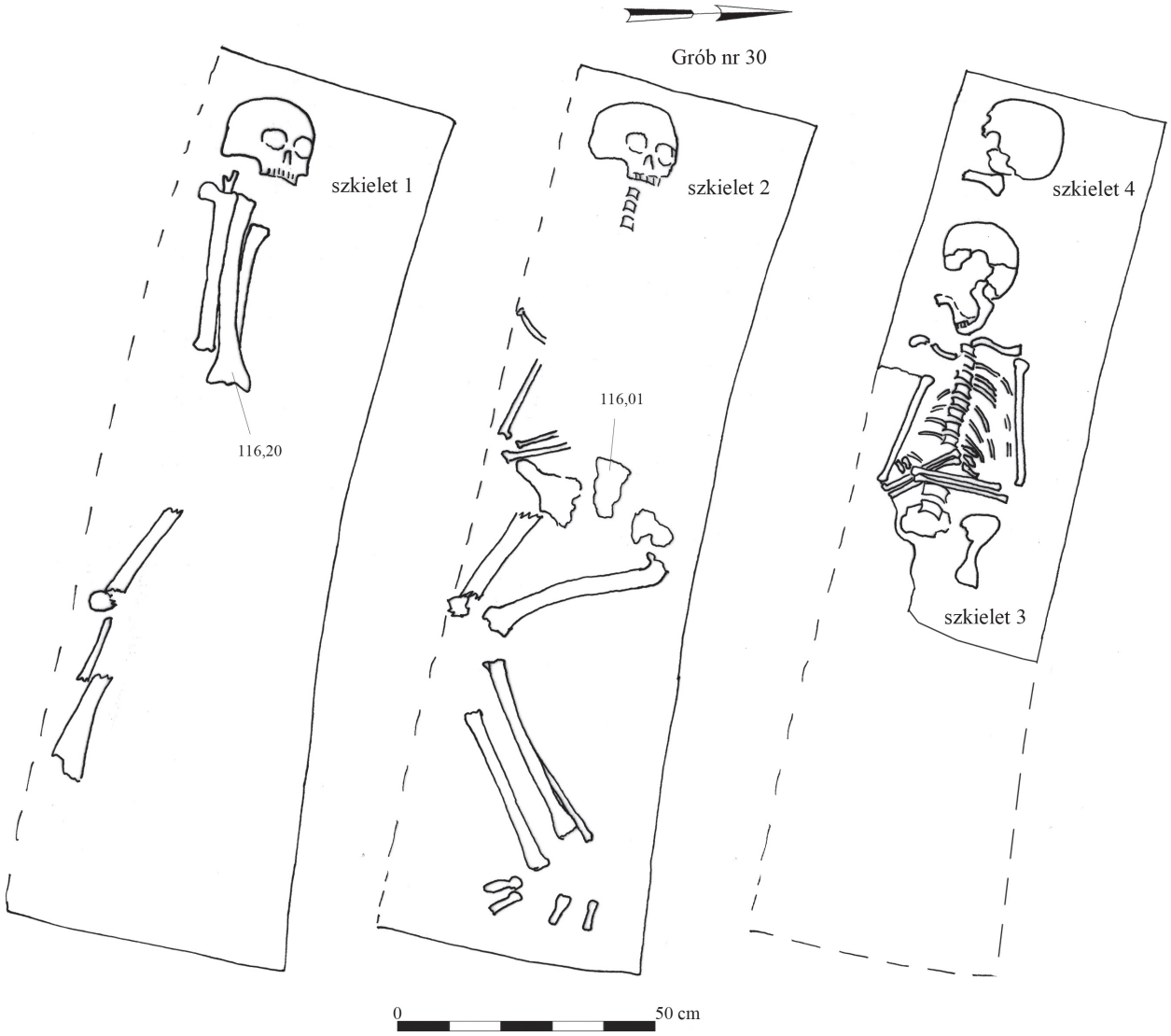

Ryc. 28. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 30 (szkielet 1, 2, 3)
Fig. 28. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 9, grave No 30 (skeleton 1, 2, 3)

twarzową na południe, co wskazuje na jej przemieszczenie, ponadto w miejscu, gdzie powinna znajdować się żuchwa, leżała kość długa, być może kończyny dolnej (ryc. 28). Opisywana czaszka znajdowała się w obrębie wkopu (jamy grobowej), który zaznaczał się bardzo wyraźnie na tle jasnego podłoża, ale nie dopowiadał zarysowi wkopu pod poprzednią trumnę. Czaszka stanowiła zatem zapewne część grobu, starszego od opisywanych pochówków grobu nr 30.

Grób nr 31. Znajdował się on w zgrupowaniu grobów odkrytych na arze 2, ćwiartce A wykopu IX, zaledwie 0,25 m na południe od grobu nr 30. Podobnie jak wiele pochówków na tym cmentarzysku, miał charakter wtórny. Jego jama nie rysowała się czytelnie i nie miała także regularnego kształtu. Kości w obrębie pochówku były złożone na przestrzeni około 0,45×0,4 m i przylegały do siebie dość ściśle. W grobie znajdowały się głównie kości długie kończyn dolnych, ale także górnych, oraz pojedyncze żebra (ryc. 29). Brak wyposażenia. W jamie grobowej znajdowano wyłącznie ułamki ceramiki będące składnikiem warstwy kulturowej, w którą wkopano groby.

Grób nr 32. Położony był już w obrębie wykopu XI, znajdującego się na terenie korytarza budynku *Orphanotropheum*. Odkryty został w obrębie ara 2, ćwiartki C wykopu XI, na wysokości 117,24 m n.p.m. Na tym poziome czytelna była jama grobowa, o zarysie lekko trapezowatym, długości 1,42 m i szerokości 0,4–0,3 m. Biegła ona analogicznie do jam odkrytych na terenie piwnicy (wykop IX). Taki sam był też układ zwłok zmarłego dziecka, ułożonego na wznak, głową na zachód i z rękoma skrzyżowanymi na piersiach. Jama grobowa była znacznie większa niż czytelna w jej obrębie trumna o wymiarach 0,9×0,35–25 m. Po trumnie zachowały się ślady zbutwiałego drewna, smugi ciemniej próchnicy oraz węgle drzewne. Jej zasięg wyznaczały także gwoździe, których pierwsza para znajdowała się przy głowie zmar-

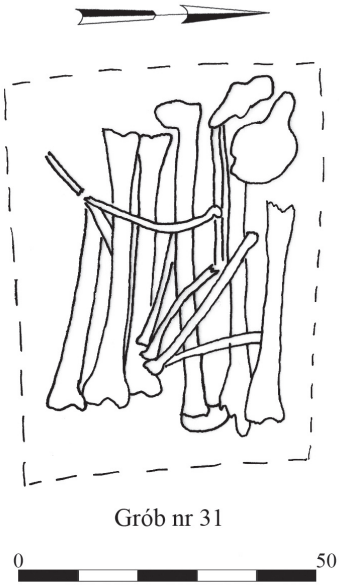

Ryc. 29. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop IX, grób nr 31
Fig. 29. Wrocław, No 4 Katedralna Street.
Trench No 9, grave No 31

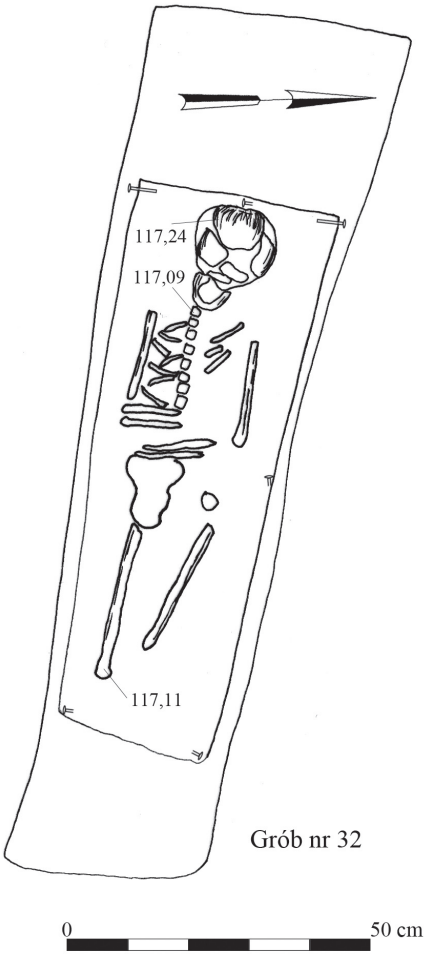

Ryc. 30. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop XI, grób nr 32
Fig. 30. Wrocław, No 4 Katedralna Street.
Trench No 11, grave No 32

łego, druga na przeciwległym końcu trumny oraz trzecia po środku (ryc. 30). W obrębie jamy grobowej znaleziono fragment glinianego przęślika, jednak znaleziska tego nie traktujemy jako daru grobowego, ale jako zabytek pochodzący z warstwy kulturowej, którą zasypano grób. Przy szkielecie stwierdzono także obecność grudek wapna, co może świadczyć o przesypaniu stropu grobu wapnem dla celów higienicznych.

Grób nr 33. Jest to kolejny pochówek odkryty w obrębie wykopu XI (ar 2, ćwiartka C). Zarys jamy grobu, wraz

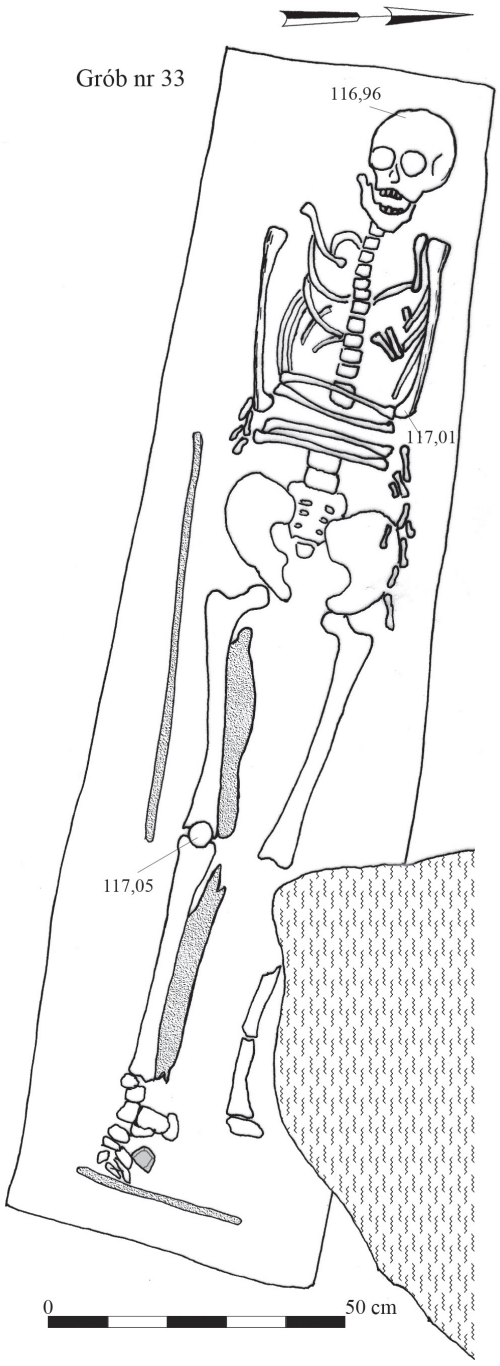

Ryc. 31. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop 11, grób nr 33
Fig. 31. Wrocław, No 4 Katedralna Street.
Trench No 11, grave No 33

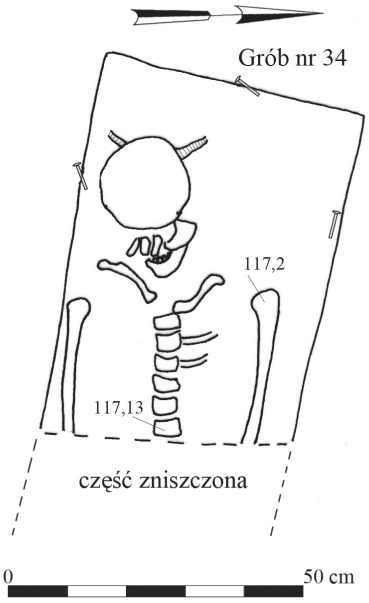

Ryc. 32. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop 11, grób nr 34

Fig. 32. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 11, grave No 34

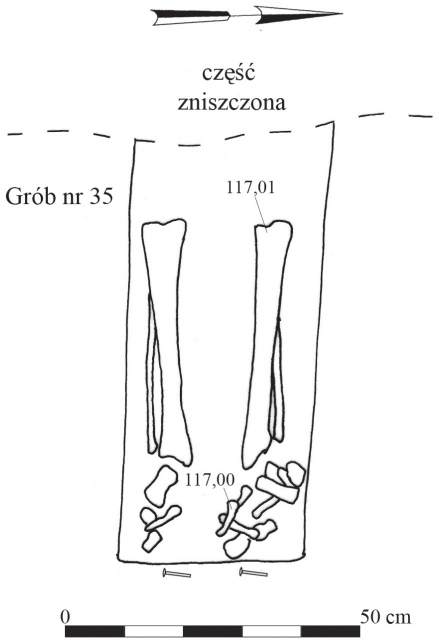

Ryc. 33. Wrocław, ul. Katedralna 4. Wykop 11, grób nr 35

Fig. 33. Wrocław, No 4 Katedralna Street. Trench No 11, grave No 35

ze szczątkami zmarłego, zaznaczył się na wysokości około 117 m n.p.m. Prostokątna jama grobowa, o wymiarach 2×0,5 m, należała do największych z spośród odkrytych na cmentarzysku. Usytuowana była ona analogicznie jak wkopy pod inne pochówki. Identyczny był także układ szkieletu, ułożonego na wznak, z głową skierowaną na zachód i rękoma skrzyżowanymi na piersiach. Na wysokości dolnej części ciała zmarłej (kobieta w wieku *juvenis*) zachowały się resztki trumny – zapewne jej wieka i ścian bocznych. W pobliżu kości stóp zmarłej odkryto fragmenty materiału organicznego, który mógł stanowić element obuwia (ryc. 31). Ponadto w jamie grobowej znaleziono przedmiot żelazny z kościaną rękojeścią. Odkrycie zabytku w zasypie jamy grobowej, nie bezpośrednio przy szkielecie, nie pozwala jednoznacznie stwierdzić czy należy on do wyposażenia zmarłej, czy też pochodzi z warstwy kulturowej, którą zasypano trumnę.

Grób nr 34. Odkryto go na wysokości około117,15 m n.p.m. w obrębie ara 2, ćwiartki C wykopu XI. Jama grobowa ciągnęła się wzdłuż linii wschód-zachód. Nie była zachowana w całości jednak miała kształt analogiczny do innych wkopów pod trumnę. Drewno z trumny nie zachowało się, ale o jej obecności świadczą odkryte przy brzegach jamy grobowej gwoździe z resztkami drewna. Zmarły ułożony był na wznak, z głową skierowaną ku zachodowi. Szkielet spoczywał w pozycji anatomicznej, ale zachowała się tylko jego zachodnia część obejmująca czaszkę, górną część kręgosłupa, część kończyn górnych oraz resztki żeber (ryc. 32). Kości od pasa w dół zostały zniszczone. Płci zmarłej osoby nie udało się ustalić jednak obecność wianka, wykonanego z witek i sznurka, wskazuje na pochówek młodej kobiety. Przy głowie odkryto też delikatne paciorki z białego szkła i zwój miedziany. Pochodzą one z wzmiankowanego wianka lub stanowią inną (kolczyk?) ozdobę głowy.

Grób nr 35. Odkryty został na arze 2, ćw. C wykopu XI. Jama grobowa rysowała się dość wyraźnie na wysokości około 117 m n.p.m. Nie była ona zachowana w całości, jednak z jej odkrytego fragmentu wnioskować można, że podobnie jak inne pochówki, była usytuowana wzdłuż linii wschód-zachód i miała podobne wymiary. Szerokość jamy grobowej wynosiła 0,3 m. Trumna nie była czytelna, jednak o jej istnieniu mogą świadczyć smugi ciemniejszej próchnicy, oraz obecność pary gwoździ przy wschodnim krańcu trumny. Szkielet zachowany był tylko fragmentarycznie: kości podudzia kończyn dolnych, oraz kości stóp (ryc. 33). Pozostała część grobu została zapewne zniszczona w czasie budowy gmachu Sierocińca (pochówek znajdował się 0,8 m od filaru budowli). Brak wyposażenia.

LITERATURA

Atlas...
2001 *Atlas historyczny miast polskich,* M. Młynarska-Kaletynowa (red.), Tom IV, *Śląsk*, Zeszyt 1, *Wrocław*, Wrocław.

Burgemeister L.
1930 *Die Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien*, t. 1, *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*. 1. Erster Teil, Breslau.

Guszpit P., Mruczek R., Wojcieszak J., Wojcieszak M., Wójcik M.
2010 *Pierwszy wrocławski cmentarz protestancki przy kościele imienia Salwatora – wstępne wyniki badań*, [w:] B. Czechowicz (red.), *Śródmiejska katedra. Kościół św. Marii Magdaleny w kulturze Wrocławia*, Wrocław, s. 629–636.

Małachowicz E.
1981 *Wrocław na wyspach. Rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

Pankiewicz A., Marcinkiewicz K., Jaworski K., Lisowska E., Chudziak J.
2010 *Sprawozdanie z badań posesji przy ul. Katedralnej 4 (budynek Sierocińca) na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu,* maszynopis sprawozdania przechowywany w Archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego.

Wojcieszak M.
2010 *Nekropole wrocławskiej katedry p.w. św. Jana Chrzciciela. Nowożytny cmentarz na Zatumiu*, [w:] K. Wachowski (red.), *Średniowieczne i nowożytne nekropole Wrocławia*, cz. I (= Wratislavia Antiqua, t. 12), Wrocław, s. 11–51.

Aleksandra Pankiewicz
Instytut Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego
ul. Szewska 48, 50–139 Wrocław
e-mail: ohlap@poczta.onet.pl

Kamila Marcinkiewicz
Stacjonarne Studia Doktoranckie Nauk o Kulturze
Uniwersytet Wrocławski
ul. Szewska 48, 50–139 Wrocław
e-mail: kamila.marcinkiewicz@gmail.com

Tabela 1. Wrocław, ul. Katedralna 4. Zestawienie pochówków
Table 1. Wrocław, No 4 Katedralna Street. List of burials

Numer grobu	Lokalizacja (wykop, ar ćwiartka)	Pochówek		Wyposażenie						Uwagi
		jama grobowa	trumna	medalik	krzyżyk	paciorki	wianek	różaniec	inne	
1, szkielet 1	w. IX, ar 2, ćw. A/B	prostokątna	trapezowata (zarys)	–	–	–	–	–	–	
1, szkielet 2	w. IX, ar 2, ćw. A/B	prostokątna	nieczytelna	Stygmatyzacja św. Franciszka z Asyżu/ nieczytelny	kościany	kościane, podłużne (9,1×6,5 mm – 56 sztuk); owalne karbowane (9,2 mm – 7 sztuk) i gładkie (3,5 mm– 37 sztuk)	–	+ paciorki na spiralnie zwiniętym druciku	–	
1, szkielet 3	w. IX, ar 2, ćw. A/B	prostokątna (?)	nieczytelna	ażurowy, Ukrzyżowanie	–	–	–	–	–	
2	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna	prostokątna (reszki drewna)	–	–	–	–	–	–	zmarły ekshumowany ?
3	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna (?)	–	–	–	–	+	–	–	grób wtórny, kilka szkieletów
4, szkielet 1	w. IX, ar 2, ćw. A/B	–	–							
4, szkielet 2	w. IX, ar 2, ćw. A/B	–	–							
4, szkielet 3	w. IX, ar 2, ćw. A/B	trapezowata (słabo czytelna)	słabo czytelna (gwoździe)	–	kościany	kościane, owalne karbowane (25 sztuk – 12,5–10 mm) i gładkie (12,5 – 1 sztuka)	–	+	plakietka kościana (18×18×7 mm– część różańca)	grób częściowo uszkodzony
5	w. IX, ar 2, ćw. D	–	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny
6	w. IX, ar 1/2, ćw. C–D/ A–B	trapezowata	słabo czytelna (gwoździe)	–	–	–	–	–	–	zmarły ekshumowany ?

Numer grobu	Lokalizacja (wykop, ar ćwiartka)	Pochówek		Wyposażenie						Uwagi
		jama grobowa	trumna	medalik	krzyżyk	paciorki	wianek	różaniec	inne	
7	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna	słabo czytelna (gwoździe)	Matka Boska Bardzka (za szybką)/ Ukrzyżowanie	kościany	kościane owalne (13,8 mm – 5 sztuk, 10 mm – 52 sztuki, 4,8 mm – 7 sztuk, 3,5 mm – 3 sztuki)	–	+		
12 (w jamie grobu nr 7)	w. IX, ar 2, ćw. A	–	–	–	–	–	–	–	–	
13 (w jamie grobu nr 7)	w. IX, ar 2, ćw. A	trapezowata	słabo czytelna (gwoździe)	–	–	kościane owalne (7,2 mm – 2 sztuki), podłużne (6×4,5 mm – 3 sztuki)	–	?	–	
27 (w jamie grobu nr 7)	w. IX, ar 2, ćw. A	trapezowata	słabo czytelna	–	–	–	–	–	–	
8, szkielet 1	w. IX, ar 1, ćw. A/B	nieczytelna	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	
8, szkielet 2	w. IX, ar 1, ćw. A/B	nieczytelna	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	
8, szkielet 3	w. IX, ar 1, ćw. A/B	nieczytelna	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	
8, szkielet 4	w. IX, ar 1, ćw. A/B	trapezowata	trapezowata (gwoździe, reszki drewna)	Madonna z Dzieciątkiem/ Dzieciątko Jezus (?)	kościany, dwudzielny, 12 mm	kościane (5 mm – 44 sztuki, 8,3 mm – 6 sztuk) i szklane (4 sztuki – 4 mm)	–	–	–	
8, szkielet 5	w. IX, ar 1, ćw. A/B	nieregularna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny – tylko żuchwa
9	w. IX, ar 2 ćw. A	prostokątna	słabo czytelna (prostokątna?, gwoździe)	Maria/Jezus	–	–	–	–	–	
10	w. IX, ar 1, ćw. A	prostokątna	prostokątna (gwoździe, reszki drewna)	–	–	–	–	–	–	
11	w. IX, ar 2, ćw. A/B	prostokątna	słabo czytelna (prostokątna?, gwoździe)	–	–	białe (4,2 mm – 5 sztuk)	+	–	–	

Numer grobu	Lokalizacja (wykop, ar ćwiartka)	Pochówek		Wyposażenie						Uwagi
		jama grobowa	trumna	medalik	krzyżyk	paciorki	wianek	różaniec	inne	
14 (w jamie grobu nr 11)	w. IX, ar 2, ćw. A/B	trapezowata	słabo czytelna (gwoździe)	–	–	kościane, owalne (8,8 mm – 5 sztuk, 5 mm – 39 sztuk), szklane, niebieskie (4 mm – 5 sztuk)	–	+ paciorki, drucik z brązu	–	
22, (w jamie grobu nr 11)	w. IX, ar 2, ćw. A/B	trapezowata	prostokątna (zarys, gwoździe)	–	1. szklany (łączony) 2. brązowy (odlewany)	kościane owalne (5, 3 mm – 59 sztuk), szklane niebieskie (7,5 mm – 7 sztuk) i granatowe (4,5 mm – 4 sztuki)	–	+ paciorki łączone łańcuszkiem z brązu	–	
15, szkielet 1	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna	nieczytelna	nieczytelny	–	szklane granatowe (8,1 mm – 8 sztuk), białe (5,7 mm – 28 sztuk), zielone (3,2 mm – 2 sztuki), kościany podłużny (8,3×6 mm)	–	+	–	
15, szkielet 2	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna	nieczytelna	św. Kajetan/ scena Ukrzyżowania, modlitwą w tle	–	kościane, podłużne (8,3×6 mm– 28 sztuk; 12,6×7,3 mm – 3 sztuki)	–	+	–	
15, szkielet 3,4	w. IX, ar 2, ćw. A	nieregularna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny – kości co najmniej 8 osobników
16	w. IX, ar 2, ćw. A	trapezowata	nieczytelna	1. za szybką tekst modlitwy 2. ażurowy ze sceną Ukrzyżowania	?	kościany, owalny – 6 mm	–	–	–	
17	w. IX, ar 2, ćw. B	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny

Numer grobu	Lokalizacja (wykop, ar ćwiartka)	Pochówek		Wyposażenie						Uwagi
		jama grobowa	trumna	medalik	krzyżyk	paciorki	wianek	różaniec	inne	
19	w. IX, ar 1, ćw. C	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny– kości co najmniej 3 osób
20	w. IX, ar 2, ćw. A/B	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny
25, szkielet 1	w. IX, ar 2, ćw. A/B	–	–	Matka Boska Bardzka/ Święta Rodzina	–	–	–	–	–	luźne kości nad szkieletem 2
25, szkielet 2	w. IX, ar 2, ćw. A/B	nieczytelna	–	medalik św. Benedykta	–	–	–	–	–	
25a	w. IX, ar 2, ćw. B	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny
21	w. IX, ar 1, ćw. A	nieregularna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny
23	w. IX, ar 3, ćw. A	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny
24	w. IX, ar 2, ćw. A	nieczytelna	–	–	–	–	+ (zachowany kompletnie)	–	–	grób wtórny
26	w. IX, ar 2, ćw. B/D	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny
28	w. IX, ar 2, ćw. B	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny
29, szkielet 1	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna (?)	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	kości zmieszane z osobnikiem 2
29, szkielet 2	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna	prostokątna (?) (gwoździe, reszki drewna)	5 sztuk: 1. nieokreślony 2. św. Benedykt (2 sztuki) 3. Maria/Jezus 4. Matka Boska Bardzka/ Święta Rodzina	mały zapewne element różańca	kościane, owalne – (8,5 mm– 12 sztuk, 1,3 mm – 1 sztuka)	–	+	1. okucia brązowej blachy i nit (elementy szkatułki?) 2. grzebień kościany (być może nie wyposażenie, ale zasyp jamy grobowej, lub należy łączyć z osobnikiem nr 1)	

Numer grobu	Lokalizacja (wykop, ar ćwiartka)	Pochówek		Wyposażenie						Uwagi
		jama grobowa	trumna	medalik	krzyżyk	paciorki	wianek	różaniec	inne	
29, szkielet 3	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna (?)	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	zapewne zniszczony przez młodsze pochówki w tej jamie grobowej
30, szkielet 1	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna (?) (słabo czytelna)	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	
30, szkielet 2	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna (?) (słabo czytelna)	nieczytelna	–	–	–	–	–	3 przedmioty owalne słabo zachowane – być może guziki stroju zmarłego	
30, szkielet 3, 4	w. IX, ar 2, ćw. A	prostokątna (?)	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	grób zniszczony przez młodsze pochówki
31	w. IX, ar 2, ćw. A	nieczytelna	–	–	–	–	–	–	–	grób wtórny
32	w. XI, ar 2, ćw. C	trapezowata	trapezowata (gwoździe, reszki drewna)	–	–	–	–	–	–	
33	w. XI, ar 2, ćw. C	prostokątna	prostokątna (reszki drewna)	–	–	–	–	–	1. podeszwa buta 2. przedmiot żelazny z kościaną rękojeścią – być może z zasypu jamy grobowej	
34	w. XI, ar 2, ćw. C	prostokątna (?)	prostokątna (?) (gwoździe, reszki drewna)	–	–	szklany (4 mm) może z wianka	+	–	zwitek miedziany – element wianka lub kolczyk	
35	w. XI, ar 2, ćw. C	prostokątna (?)	prostokątna (?) (gwoździe, reszki drewna)	–	–	–	–	–	–	grób zniszczony (tylko nogi)